

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ОҚИЛОВ САИДМУХТОР САЙДАКБАРОВИЧ

**IX-XII АСРЛАРДА МОВАРОУННАХРДА МОТУРИДИЯ
ТАЪЛИМОТИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАН ДОКТОРИ (DSc)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Тарих фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати мундарижаси

Content of the abstract dissertation of the Doctor of historical science (DSc)

Оглавление автореферата диссертации доктора исторических наук (DSc)

Оқилов Саидмухтор Сайдакбарович

IX-XII асрларда Мовароуннаҳрда Матуридия таълимотининг пайдо

бўлиши ва ривожланиш тарихи 3

Okilov Saidmukhtor Saydakbarovich

The history of the emergence and development of Māturīdiya teaching in

Māwarā’annahr in the IX-XII centuries..... 35

Оқилов Саидмухтор Сайдакбарович

Появление и история развития учения Матуридия в Мавераннахре

IX-XII веках 65

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works

Список опубликованных работ 71

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ОҚИЛОВ САИДМУХТОР САЙДАКБАРОВИЧ

**IX-XII АСРЛАРДА МОВАРОУННАХРДА МОТУРИДИЯ
ТАЪЛИМОТИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАН ДОКТОРИ (DSc)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Тарих фанлари бўйича фан доктори (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.1.DSc/Tar38 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасида (www.iiia.uz) ва "ZiyoNET" ахборот-таълим порталида (www.ziyo.net) жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи:	Уватов Убайдулла Муродович тарих фанлари доктори, профессор
Расмий оппонентлар:	Мўминов Аширбек Курбанович тарих фанлари доктори
	Тураев Бахтиёр Оманович фалсафа фанлари доктори, профессор
	Буриев Аманулла тарих фанлари доктори
Етакчи ташкилот:	Самарқанд давлат университети

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил «10» сентябрь соат 10⁰⁰ даги онлайн/оффлайн мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 244 94 70, Факс: (99871) 244 00 65, e-mail: info@iiia.uz Ўзбекистон халқаро ислом академияси).

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (100-рақам билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 244 00 56; факс: (99871) 244 00 65; e-mail: info@iiia.uz)

Диссертация автореферати 2022 йил «29» август да тарқатилди.
(2022 йил «6» августдаги 6 рақамли реестр баённомаси.)

Д. Р. Махсудов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, тарих фанлари доктори (DSc), доцент

С. А. Рустамий
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, филология фанлари доктори (DSc), доцент

З. М. Исломов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фан доктори (DSc) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Дунё жамоатчилиги томонидан Абу Мансур ал-Мотуридий илмий мероси ва Мотуридия таълимотининг асл негизларини очиб беришга эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. IX асрда Ҳанафия ақидаси негизида пайдо бўлган Мотуридия таълимоти (المدرسة الماتريدية) ўша даврнинг ўзидаёқ Мовароуннаҳрда аҳли сунна вал жамоа ақидасининг йирик бир йўналиши сифатида қабул қилинди. Абу Мансур ал-Мотуридий (242/856-332/944) нақлий далилларни ақлий далиллар билан ёритиб берган ҳамда ўз таълимотининг асосларини “Китоб ат-тавҳид” (كتاب التوحيد) ва “Таъвилот ал-Қуръон ал-карим” (تأويلات القرآن الكريم) номли асарларида очиб берган. Мазкур таълимот тарихда турли диний-ақидавий масалаларга ечим топиши билан бир қаторда, бугунги кунда ҳам дин билан боғлиқ ижтимоий масалаларни ҳал этишда катта аҳамиятга эга.

Жаҳондаги бир қатор олий таълим ва илмий тадқиқот муассасаларида Мотуридия таълимотига оид салмоқли тадқиқотлар амалга оширилган. Бугунги кунда Абу Мансур ал-Мотуридий яшаган даврдаги ижтимоий-сиёсий вазият, ўлкада пайдо бўлган илк ақидавий мактаблар ҳамда Мотуридия таълимотига оид классик асарларга доир тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Шунингдек, тарихда Мовароуннаҳрда пайдо бўлган ақидавий мактаблар генезиси, Мотуридия таълимотининг Ашъария (المدرسة الأشعرية) таълимоти билан қиёсий таҳлили, эпистемологияси, таълимотда “инсон” тушунчаси, кадриятлар, экология, гендер, дин ва сиёсат (الديانة والإمامة) каби глобал масалаларга жавоб топишда аксиологик тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шу жиҳатдан, бугунги кунда Мотуридия таълимотига объектив-социодинамик ёндашган ҳолда интенсив тадқиқотлар олиб бориш давр талабидир.

Янгиланаётган Ўзбекистонда Абу Мансур ал-Мотуридий илмий мероси ва Мотуридия таълимотига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунинг самараси ўлароқ, Имом Мотуридий халқаро илмий тадқиқот маркази ташкил этилди, Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид”, “Таъвилот ал-Қуръон ал-карим” тафсири, Абул Муин ан-Насафийнинг “Табсират ал-адилла” (تبصرة الأدلة), Нуриддин ас-Собунийнинг “ал-Бидоя” (البداية) асарларининг ўзбек тилига илмий-изоҳли таржималари амалга оширилди. Шунингдек, Ўзбекистон халқаро ислом академиясида Ақида, Калом магистратура мутахассислиги очилиб, унинг негизида “Мовароуннаҳр мутакаллимларининг илмий мероси”, “Мотуридия таълимотига оид манбалар таҳлили” каби фанлар жорий қилинди. Шубҳасиз, “Мотуридия таълимоти илм эгаллаш жараёнида бағрикенглик ғояси асосида инсон ақл-заковатининг ўрни ва аҳамиятига юксак эътибор қаратади. Бу, ўз навбатида, ушбу таълимотнинг кенг оммалашувида муҳим ўрин тутади. Бундай ғояларга бугунги кунда ҳам инсоният катта эҳтиёж сезмоқда”¹.

¹Мирзиёев Ш. Таълим ва маърифат – тинчлик ва бунёдкорлик сари йўл / 2016 йил 18-19 октябрда бўлиб ўтган Ислам ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқ. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги. Расмий сайт. URL: <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-vazifasini-bazharuvchi-sha-18-10-2016> (мурожаат санаси: 14.02.2020).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони, 2020 йил 11 августдаги ПК-4802-сон «Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2021 йил 16 июлдаги ПК-5186-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази фаолиятини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 6 ноябрдаги ВМ-693-сон «Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарориди ҳамда соҳага оид бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларнинг бажаралишида ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи². Абу Мансур ал-Мотуридий ва Мотуридия таълимоти вакиллари илмий мероси, ўлкада Ҳанафия ақидасининг ривожини ҳамда Мотуридиянинг юзага келишига оид тадқиқотларга бағишланган илмий изланишлар жаҳоннинг қатор етакчи илмий марказларида олиб борилмоқда. Жумладан, Heidelberg University, Freiburg University, Center of Islamic Studies in Freiburg, Berlin Freie University, Ruhr-Universität Bochum (Германия), Cambridge University, University of Oxford (Буюк Британия), Columbia University, Cornell University, Illinois University (АҚШ), The Faculty of Law and Economics of Paris University, University of Lyon (Франция), International Society of Arabic Papyrology in Leiden-Holland (Нидерландия) каби Ғарб тадқиқот марказларида Мотуридия таълимоти умумий – ислом тарихида фаолият олиб борган мактаблар қаторида ўрганилган. Damascus University (Сурия), Cairo University (Миср), Turkish Religious Foundation Centre for Islamic Studies, Suleymaniye Library, Ankara universitesi Иlahiyat Fakultesi, Istanbul universitesi

²Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи: <http://www.Islamwissenschaft.uni-heidelberg.de>; <http://www.orient.uni-freiburg.de>; <https://www.htw-berlin.de>; <http://www.geschkult.fu-berlin.de/e/islamwissenschaft>; <http://dwh.uv.ruhr-uni-bochum.de>; <http://www.cis.cam.ac.uk>; <http://www.ox.ac.uk>; <http://www.mei.columbia.edu>; <http://www.neareasternstudies.cornell.edu>; <http://www.csames.illinois.edu/program/islamicstudies>; <http://www.u-psud.fr>; <http://www.univ-lyon.fr/islamicstudies>; <http://www.notary-courses.com>; <http://www.naher-osten.uni-muenchen.de>; <http://www.ulb.ac.be/assoc/aip/liens>; <http://www.mcgill.ca/islamicstudies/institute-islamic-studies>; <http://www.masaisrael.org/programs/hebrew-university-ma-islamic-and-middle-east>; <http://www.damasuniv.edu.sy>; <http://www.darelom.cu.edu.eg>; <http://www.isam.org.tr>; <http://www.sonmezcutlu.net>; <https://www.bkmkitap.com/endulus-yayinlari.amp>; <http://selcuk.edu.tr/Birim/maturidi>; <http://old.bukhari.uz/>; <http://iaau.uz/> ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

Ilahiyat fakultesi, Marmara universitesi Ilahiyat Fakultesi, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) (Türkiye) kabî devletlerde Abu Mansur al-Moturidî ilmiy merosi hamda Moturidiya taъlimotiga boғliq tadqiqotlar amalga oshirilgan. Yurtimizda Imam Buxoriy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi, Ўzbekiston xalqaro islom akademiasida ham tadqiqotlar olib borilmoqda.

IX-XII asrlarda Movarounnaxrda Moturidiya taъlimotining rivojlaniш tarixi bўyicha jahonda amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarda quyidagi ilmiy natijalar olingan: X asr birinchi yarimda Movarounnaxrda Abu Mansur al-Moturidîning “Kitob at-tavhid” asarida aqidaviy masalalar echimida naқldan (الأية والحديث) kўra, aқlni (العقل) qatъiy dalil (الدليل القطعي) sifatida эътироф этгани сабабидан Ханафия ақидасининг калом илми билан дифференциациялашуви содир бўлгани ва бунинг natijasida ўлкада ортодоксал калом илми rivojlangani ochib berilgan (Freiburg University, Center of Islamic Studies in Freiburg – Германия); Abul Muin an-Nasafiy “Бахр ал-калом” (بحر الكلام) asarida aqidaviy masalalar билан бир қаторда, сабр-қаноат, халол касб эгаллаш, одоб-ахлоқ фазилатлари hamda боқимандалик, зикналик каби иллатларни ёмонлаш орқали moturidîlikка oid asarlar silsilasiga ilk bora didaktik uslubni olib kiritgan isbotlangan (Ruhr-Universität Bochum – Германия); XI asr boши - XII asr oxirida Abul Muin an-Nasafiyning “Tabssirat al-adilla” asarini ёziшdan asosiy maқsadi, avvalo, Moturidiya taъlimotini Movarounnaxrga kirib kelgan ashъariya olimlaridan хimoya қилиш, Abu Mansur al-Moturidîning “Kitob at-tavhid” asaridagi murakkab jumalarni ommaбop va tuшunarli uslubda sharҳlashdan iborat bўlгани, natijada, Moturidiya taъlimotining mustaqil taъlimot sifatida tan olinishiда muҳim хissa қўshгани dalillangan (Marmara universitesi Ilahiyat Fakultesi – Türkiye); Abbosiy Xalifa ar-Roziy davrida Baғdodda hech bir olim eча olmagani va aynan Abu Mansur al-Moturidî aниқ javob билан ochib bergan nomaълum шаръiy masala din va siёsat (الديانة والإمامة) mavzusiga oid bўlгани “Tabssirat al-adilla” asarida kelgan Imam Moturidîning ўz davrida Abbosiyлар salтанatida “imomat” (раҳбарлик) masalasida yuzaga kelgan ихtilofларни: “Din pайғамбарлар қўлида, siёsat эса, amir va podшоҳлар қўлида” (الديانة في ايدي الأنبياء والسياسة في ايدي الملوك), deb echim topgan сўzlari орқали isbotlangan (Ankara universitesi Ilahiyat Fakultesi – Türkiye).

Dunёda Moturidiya taъlimoti tarixi va Moturidiya ulamolari ilmiy merosi bўyicha quyidagi ustuvor йўналишlarda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda: Moturidiya taъlimotida din va siёsat masalasini ochib berish; Moturidiya ulamolari ilmiy merosida diniy baғrikenглиk masalasini tadqiq etish; Moturidiya taъlimotiga oid қўлёзма manбаларни aниқлаш, уларнинг замонавий нашрлари билан қиёслаган ҳолда tadqiq etish.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Movarounnaxrda калом илмининг kirib kелиши va rivojlaniш tarixi, ўлкадада yшаб ijod etgan maҳalliy ханафий мутакаллимларнинг ilmiy-maъnaviy merosi, хусусан, Abu Mansur al-Moturidî хаёти hamda Moturidiya taъlimoti tarixi хақида Шарқ қомусий olimлари hamda Ғарб va араб tadqiqotchилари ўz

асарларида маълумотлар берганлар³. Шарқ олимларининг асарларида Абу Мансур ал-Мотуридий ҳаёти ва унинг илмий-маънавий мероси ҳақида мухтасар маълумотлар берилган. Европалик шарқшунослар, асосан, калом илми тарихи ва айрим мутакаллим ҳамда фақиҳларнинг асарларига оид тадқиқотлар олиб борганлар. Ғарб тадқиқотчилари орасида Абу Мансур ал-Мотуридий илмий меросига оид бир қанча мақолалар эълон қилган В.Маделунгни алоҳида таъкидлаш лозим. У, асосан, Мотуридия ва Ашъария таълимотлари ўртасидаги муносабат ва тафовутларни ўрганган. 2000 йили Ўзбекистонда нашр этилган У. Рудольфнинг монографиясида Абу Мансур ал-Мотуридий илмий меросидан кўра, калом илми тарихи ва Ҳанафия ақидасига оид манбаларни қиёсий таҳлил қилишга ҳаракат қилган. Лекин ушбу таҳлилларда бир қанча хатоларга ҳам йўл қўйилган.

Европалик тадқиқотчилар орасида Босния ва Герцеговина давлатининг собиқ муфтийси, мотуридийшунос олим Мустафа Черич Мотуридия таълимотининг бугунги кундаги сохта салафийларнинг нотўғри ақидавий қарашларни фош этишдаги аҳамиятини ёритиб берувчи қатор мақолалар чоп эттирган.

Замонавий араб тадқиқотчиларининг аксарияти Абу Мансур ал-Мотуридий илмий мероси ва Мотуридия таълимотига негатив ёндашганлар. Масалан, саудиялик тадқиқотчилардан Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳарбий ва Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Хумайс каби олимлар тадқиқотларида Мотуридия таълимотига салафийлик нуқтаи назаридан ёндашилиб, асоссиз танқид қилишга уринганлар. Ҳанафия ақидаси ва Мотуридия таълимотига объектив ёндашган оз сонли араб тадқиқотчиларидан – мисрлик Аҳмад ад-Диманхурийни алоҳида қайд этиш мумкин. Бироқ араб тадқиқотчиларининг

³ Шарқ классик энциклопедик олимлари: Самъоний, Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий. Ал-Ансоб. V жилдди. Абдуллоҳ Умар ал-Борудий нашрга тайёрлаган. – Байрут: “Дор ал-жинан” нашриёти, 1988; Ибн Қутлубуго ал-Қосим ибн Абдиллоҳ ас-Судуний. Тож ат-тарожим фи табақот ал-ҳанафия. – Байрут: “Дор ал-қалам”, 1992; Лакнавий, Муҳаммад Абдулхай ал-Ҳиндий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. II жилдди. – Қоҳира: 1324/1906; Кураший, Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абил Вафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мисрий. Ал-Жавохир ал-музийя фи табақот ал-ҳанафия. V жилдди. – Қоҳира: “Дор Ҳажар”, 1993; Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун ан асами ал-қутуб вал фунун. II жилдди. – Байрут: “Дор ихё ат-турос ал-арабий”, нашр йили кўрсатилмаган; Зириклий, Хайриддин. Ал-Аълум. VIII жилдди. – Байрут: Дор ал-илм лил малайин, 2002.

- Ғарб шарқшунос тадқиқотчилари: Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur: T. I-II. – Weimar-Berlin: 1898; Madelung W. The Spread of Maturidism and the Turks // Actas IV Congresso de Estudos Árabes Islâmicos. Coimbra-Lisboa. 1 à 8 de Setembro de 1968. – Leiden: Brill, 1971. – P. 109-168; Madelung W. Abu l-Mu‘in al-Nasafi and Ash‘arī Theology // Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Vol. II: The Sultan’s Turret: Studies in Persian and Turkish Culture / Edited by Carole Hillenbrand. – Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000. – P. 318-330; Götz M. Maturīdī und sein Kitāb Ta‘wīlāt al-Qur‘ān // Der Islam. – 1965. – № 41. – P. 79-85; Rudolph U. Al-Maturīdī und die sunnitische Theologie in Samarkand. – Leiden, New York, Köln: Brill, 1997. – 396 p; Schacht J. An Early Murci‘ite Treatise: The Kitāb al-‘Ālim wa-l-muta‘llim // Oriens. – 1964. – №17. – P. 96-117; Gimaret D. Théories de l’acte humain en théologie musulmane. – Paris: 1980. – 263 p; Gardet L. Introduction à la théologie musulmane. – Paris: 1970. – 132 p.; Allard M. Le problème des attributs divins dans la doctrine d’al-Aṣ‘arī et de ses premiers grands disciples. – Beyrut: 1965. – 632 p.; Angelika Brodersen, Der unbekanntes kalam Theologische Positionen der Frühen Maturidiya am Beispiel der Attributenlehre, (Berlin/Münster/Wien/Zürich/London 2014); Mustafa Cerić. Roots of Synthetic Theology in Islam: A Study of the Theology of Abu Mansur al-Maturidi, Kuala Lumpur: ISTAC, 1995.

- замонавий араб тадқиқотчилари: Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳарбий. Ал-Мотуридия: диросатан ва тақвиман. – Ар-Риёд: Дор ас-самийй, 2000. – 576 б.; Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Хумайс. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дор ас-самийй, 2007. – 699 б.; Диманхурий Аҳмад. Садд ас-суғур би сийрати алим ал-худа Аби Мансур ал-Матуридий. – Қоҳира: Дор ан-нур ал-мубин. 2016. – 284 б.

асарларида ҳам, европалик тадқиқотчилар сингари, Абу Мансур ал-Мотуридий илмий мероси, насл-насаби ва Мотуридия таълимотининг Мовароуннахрга кириб келишининг ижтимоий омиллари, бу таълимотнинг ўлкада уч аср давомида ривожланиш босқичлари, “Дор ал-Жузжония” ва “Дор ал-Иёдия” ақидавий мактабларининг шаклланиш тарихи ва улар ўртасидаги ихтилофлар каби маълумотлар ёритилмаган. Чунки юқоридаги ғарб олимларининг аксарияти нафақат калом илми, балки ислом динининг ҳадис, фикҳ, тафсир, тасаввуф каби соҳалари билан ҳам чамбарчас равишда тадқиқот олиб борганлар. Бундай олим-тадқиқотчиларга В.Маделунг, Й. Шахт, У.Рудольф кабиларни мисол келтириш мумкин. Аммо кўплаб турк шарқшунослари, асосан, Мотуридия калом мактаби тарихи билан шуғулланганлар.

Бугунги кунда таркиялик олимлардан: С.Кутлу, М.Язичиоглу, Ш.Дузген, А.Ак ва Х.Алпернинг Мотуридия таълимотига замонавий ёндашувдаги хизматларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Ушбу олимлар Мотуридия таълимотининг ривожланиш тарихи, эпистемологияси ҳамда ақлга бўлган муносабати бўйича тадқиқотлар олиб бормоқдалар⁴.

Ўзбекистонда ҳам мустақилликдан сўнг маҳаллий тадқиқотчилар томонидан мовароуннахрлик мутакаллим олимлар илмий мероси ҳамда бугунги кунгача Мовароуннахрдаги калом илмининг пайдо бўлиш тарихи ва унинг ривожланиш босқичларига доир бир қатор ишлар амалга оширилган⁵. Жумладан, У.Уватов, А.Мўминов ҳамда Ш.Зиёдов каби тадқиқотчилар ўз ишларида Мотуридия таълимоти вакиллари илмий мероси ҳақида маълумотлар бериб ўтганлар. Улар орасида Ш. Зиёдов Абу Мансур ал-Мотуридий ҳаёти ва илмий мероси ҳақида маълумотлар берган бўлса-да, асосан, олимнинг “Таъвилот ал-Қуръон ал-карим” номли тафсирига эътибор қаратган, Мотуридия таълимотининг ривожланиш тарихи ҳақида қисқача тўхталиб ўтган. Шу жиҳатдан, диссертация учун танланган мавзу комплекс амалга ошириляётган биринчи тадқиқот ҳисобланади.

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Ўзбекистон халқаро ислом академиясида 2018-2020

⁴ Kutlu Sönmes. *Türklerin İslamlaşma Süresinde Murçie ve tesirleri*. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfi, 2000. XI, 332 s.; Kutlu Sönmes. *İmam Maturidi ve Maturidilik : tarihi arka plan, hayatı, eserleri, fikirleri ve maturidilik mezhebi*. / yay. haz. Sönmez Kutlu. -- Ankara : Avrasya Yayın Reklam Mat., 2003. – 463 s.; Yazicioglu Mustafa Sait. *Maturidi kelam ekolu'nun iki büyük simasi: Ebu Mansur Maturidi ve Ebu'l – Mu'in Neseft* // Ankara universitesi basimevi. – Ankara: 1985. – S. 281-298; Şaban Ali Düzgün. *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, (Ed.: Şaban Ali Düzgün), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011; Şaban Ali Düzgün. *Mâtürîdî Kayıp Aydınlanmanın İzinde*, (Ed.: Şaban Ali Düzgün), Otto Yayınları, Ankara 2020; Ahmet Ak. *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdilik / Monografiya*. – İstanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008. – 216 s.; Hülya Alper. *İmam Mâtürîdî'de Akll-Vahiy İlişkisi*. – İstanbul: İz Yayıncılık Limited Şirketi. 2021. – 238 s.

⁵ Уватов У. *Имом ал-Мотуридий ва унинг таълимоти*. – Т.: Фан, 2000. – 48 б.; Уватов У. *Абул Муин ан-Насафий ҳаёти ва мероси*. – Т.: Маънавият, 2003. – 36 б.; Мўминов А. *Ҳанафий уламоларнинг Марказий Мовароуннахр шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва роли (II-VII/VIII-XIII асрлар): тар. фан. док. дис... автореф.* – Т.: ТИУ, 2003. – 46 б.; Зиёдов Ш. *Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва унинг «Китаб ат-таъвилот» асари: тар. фан. ном. дис. ... автореф.* – Т.: ЎзФА ШИ, 2003. – 21 б.; Зиёдов Ш. *Абу Мансур ал-Мотуридий ва унинг “Китоб ат-таъвилот” асари*. – Т.: Фан, 2009. – 140 б.

йилларда бажарилган ПЗ-20170929709 – “Аҳли сунна эътиқод тамойилларига мос бўлган ақоид (илоҳиёт) матнларининг ўзаро қиёсий таҳлили ва замонавий мафкуравий аҳамияти” мавзуидаги амалий лойиҳа дастурига мувофиқ амалга оширилган.

Тадқиқотнинг мақсади IX-XII асрларда Мовароуннаҳрда Мотуридия таълимотининг вужудга келиши ва ривожланиш тарихи, бугунги кундаги аҳамиятини очиб бериш ҳамда унинг Мовароуннаҳрда ақидавий қарашларнинг бир тизимга солинишидаги ўрнини исботлашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари. Тадқиқот мақсадига эришиш учун қуйидаги вазифалар белгиланди:

Мотуридия таълимоти ривожини тадқиқ этишнинг назарий-методологик асосларини ишлаб чиқиш;

калом илмининг Мовароуннаҳр ҳудудида тарқалишига таъсир кўрсатган ижтимоий-сиёсий омиллар ва самарқандлик илк ҳанафий мутакаллимлар фаолиятини очиб бериш;

Абу Мансур ал-Мотуридий яшаган даврда фаолият олиб борган “Дор ал-Жузжония” ҳамда “Дор ал-Иёдия” ақидавий мактаблари фаолиятининг ўлкада Ҳанафия-Мотуридия таълимотига нисбатан бўлган таъсирини аниқлаш;

Самарқандда Сомонийлар даврида калом илмига оид ёзилган дастлабки асарларнинг ўлкадаги ижтимоий-диний вазият, диний бағрикенглик ҳамда маънавий-маданий ҳаётни тартибга солишда тутган ўрнини очиб бериш;

Абу Мансур ал-Мотуридий ҳаёти ва илмий меросини манбалар асосида комплекс ўрганиш;

Мотуридия таълимотида “нақлий далил” ва “ақлий далил” ўртасидаги муносабаликни очиб бериш;

XI-XII асрларда Мовароуннаҳрда фаолият олиб борган ҳанафий-мотуридий уламолар илмий меросининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш;

Мотуридия таълимотининг ривожига Абул Муин ан-Насафий илмий меросининг аҳамиятини очиб бериш;

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид” ҳамда Абул Муин ан-Насафийнинг “Табсират ал-адилла” асарларини қиёсий таҳлил қилиш орқали ўзига хос хусусиятларини аниқлаш;

Мотуридия таълимотининг бугунги кундаги мафкуравий ва ижтимоий муаммоларга ечим топишдаги аҳамиятини Абул Муин ан-Насафийнинг “Баҳр ал-калом” асари асосида очиб бериш ҳамда тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объектини IX-XII асрларда Мовароуннаҳрда вужудга келган Мотуридия таълимоти ташкил этади.

Тадқиқотнинг предметини Сомонийлар даврида Мовароуннаҳр, хусусан, Самарқандда Ҳанафия қарашлари асосидаги Мотуридия ақидасининг шаклланиши ва таълимотнинг ривожланиш тарихига оид классик манбалар ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Мотуридия таълимоти тарихини ёритишда ретроспектив, манбаларни ўрганишда комплекс ва холислик, тизимлилик,

муаммовий-мақсадли, тарихий, қиёсий, мантикий ёндашув ҳамда илмий билишнинг бошқа усулларидан кенг фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

X аср биринчи ярмида Мовароуннаҳрда Абу Мансур ал-Мотуридий “Китоб ат-тавҳид” асарида ақидавий масалалар ечимида нақлдан (الآية والحديث) кўра ақли (العقل) қатъий далил (الدليل القطعي) сифатида эътироф этгани сабабидан Ҳанафия ақидасининг калом илми билан дифференциациялашуви содир бўлгани ва бунинг натижасида ўлкада ортодоксал калом илми ривожлангани очиб берилган;

Абу Саид ар-Рустуғфоний Имом Мотуридийнинг айрим шогирдлари ҳашамдор кийим ҳамда виқор билан юришга одатланганига нисбатан баъзи олимлар томонидан билдирилган танқидлар сабабли ўзининг “Фавоид” асарида: “Агар Аллоҳ ўз бандасига неъмат (бойлик) берган бўлса, ўша неъмат аломатини (гўзал кийим) унинг устида кўришни яхши кўради” (إن الله إذا أنعم على عبده نعمة يحب أن يرى أثر نعمته عليه) мазмунидаги ҳадис орқали мусулмоннинг гўзал кийим билан зийнатланиб юриши кераклигини тарғиб қилгани очиб берилган;

Абул Муин ан-Насафий “Баҳр ал-калом” (بحر الكلام) асарида ақидавий масалалар билан бир қаторда, сабр-қаноат, ҳалол касб эгаллаш, одоб-ахлоқ фазилатлари ҳамда боқимандалик, зикналик каби иллатларни ёмонлаш орқали мотуридийликка оид асарлар силсиласига илк бора дидактик услубни олиб киргани исботланган;

XI аср боши – XII аср охирида Абул Муин ан-Насафийнинг “Табсират ал-адилла” асарини ёзишидан асосий мақсади, аввало Мотуридия таълимотини Мовароуннаҳрга кириб келган ашъария олимларидан ҳимоя қилиш, Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид” асаридаги мураккаб жумлаларни оммабоп ва тушунарли услубда шарҳлашдан иборат бўлгани, натижада, Мотуридия таълимотининг мустақил таълимот сифатида тан олинисида муҳим ҳисса қўшгани далилланган;

Аббосий Халифа ар-Розий даврида Бағдодда олимлар томонидан ечими топилмаган ва айнан Абу Мансур ал-Мотуридийнинг аниқ жавоби билан очиб берилган номаълум шаръий масала дин ва сиёсат (الديانة والإمامة) мавзусида бўлгани “Табсират ал-адилла” асаридаги Имом Мотуридийнинг ўз даврида Аббосийлар салтанатида “имомат” (раҳбарлик) масаласида юзага келган ихтилофларни: “Дин пайғамбарлар кўлида, сиёсат эса амир ва подшоҳлар кўлида” (الديانة في أيدي الأنبياء والسياسة في أيدي الملوك), деб ечим топган сўзлари орқали исботланган;

XI аср охирида Мовароуннаҳрда Мотуридия таълимотининг бирмунча заифлашганига асосий сабаблардан бири - минтақадаги мотуридий алломаларининг асл манбалари саналган Имом Мотуридий асарларини тушуниш ва талқин қилишдаги мураккабликлар бўлса, иккинчиси - ҳукмронлик доираси таъсири ортиб бораётган Салжуқийлар ҳомийлигида бўлган ашъарийларнинг минтақага кириб кела бошлаши эканлиги аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари. Диссертацияда Мотуридия олимларидан Абу Саид ар-Рустуғфанийнинг “Фавоид” (فوائد) (Сулаймония кутубхонаси. Янги Жоме. Инв. № 547), “ал-Асбила вал ажвиба” (الأسئلة والأجوبة) (Сулаймония кутубхонаси, Мулла Мурод. Инв. № 1829), ал-Ҳаким ас-Самарқандийнинг “Рисола фил имон” (رسالة في الإيمان) (Анқара университети Илоҳиёт факультети фонди. Инв.№: 237.4.) номли асарларининг Туркияда сақланаётган нодир қўлёзма нусхаларининг Мотуридия таълимоти тарихини ёритишдаги аҳамияти очиб берилган;

“Китоб ат-тавҳид”нинг “Табсират ал-адилла” билан қиёсий таҳлили орқали икки манбанинг кейинги асрларда Мотуридия калом мактабини ўрганишдаги эталон асар сифатидаги ўзига хос хусусиятлари очиб берилган;

VIII-IX асрларда Мовароуннаҳрда сомониёлар давридаги сиёсий-ижтимоий ҳолат таҳлил қилиниб, Мотуридия таълимотининг шаклланиши ва ривожига ижобий таъсир кўрсатгани классик манбалар асосида иботланган;

Абул Муин ан-Насафийнинг “Табсират ал-адилла” асари таҳлил қилиниб, ундаги мовароуннаҳрлик ханафий уламолар илмий мероси ҳақидаги материаллар орқали асарнинг нафақат калом илми, балки энциклопедик асар сифатида ҳам катта аҳамиятга эга экани очиб берилган;

Мотуридия таълимотининг XI-XII асрларда мустақил таълимот сифатида тан олиншида Абул Муин ан-Насафийнинг таълимотни ёритиш услуги – ўз давригача бўлган машҳур ханафий-мотуридий олимлар ва калом илми тарихига оид масалалар борасидаги фикрларни тадқиқ қилиб, уларга далил, изоҳлар қўшган ҳолда мантиқий изчиллик асосида таснифлаш жиҳатидан бойитгани асосий восита сифатида исботланган;

тадқиқот давомида олинган илмий натижа ва хулосалар асосида Ўзбекистон халқаро ислом академияси 70220207-Исломшунослик мутахассислиги ўқув режасига “Мовароуннаҳр мутакаллимлари илмий мероси”, “Калом илмининг замонавий муаммолари” фанлари ҳамда 5160100-Исломшунослик таълим йўналиши ўқув режасига “Мотуридия таълимотига оид манбалар” номли фанларнинг шакллантирилиши далилланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги республика ва халқаро илмий конференциялар тўпламлари, Олий аттестация комиссияси рўйхатидаги махсус даврий нашрлар ва хорижий илмий журналларда чоп этилган мақолалар, чоп этилган монография ва рисоалардаги хулоса, таклиф ва тавсияларнинг амалиётга жорий этилгани, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти диссертациянинг назарий хулосалари ҳамда илмий муомалага киритилган қўлёзма манбалар орқали Мовароуннаҳрда ўрта асрларда фаолият олиб борган ақидавий илмий марказлар ва Ҳанафия фақиҳлари ҳақида маълумотларга эга бўлиш билан бирга, улардан Мотуридия таълимотини тўғри талқин қилиш орқали методологик ёндашувларни шакллантириш борасидаги назарий концепцияларни такомиллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти Мотуридия таълимоти тарихига оид ёзма маданий мерос манбаларни тадқиқ этиш орқали олинган хулосалар республикадаги диний ўрта махсус таълим муассасаларидаги калом илми тарихи билан боғлиқ фанлардан дарслик ва ўқув қўлланмалар яратиш, маъруза ва семинар машғулоти мазмунини бойитишга хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда Мотуридия таълимотининг шаклланиш тарихи ва ушбу таълимотга оид нодир манбаларни тадқиқ этиш натижасида ишлаб чиқилган илмий хулосалар ва таклифлар асосида:

X аср биринчи ярмида Мовароуннаҳрда Абу Мансур ал-Мотуридий “Китоб ат-тавҳид” асарида илк бор ақидавий масалалар ечимида ақлдан (العقل) нақлга (الأية والحديث) нисбатан қатъий далил (الدليل القطعي) сифатида фойдалангани сабабидан Ҳанафий ақидасининг калом илми билан дифференциациялашуви содир бўлгани ва бунинг натижасида ўлкада ортодоксал калом илми ривожлангани очиб берилгани хусусидаги илмий хулосалар Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан буюртма асосида ёзилган “Имом Мотуридий” номли китоб мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон халқаро ислом академияси қошидаги Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2021 йил 22 майдаги 01/187-сон маълумотномаси). Натижада, ушбу илмий хулосаларнинг қўлланилиши талабаларда Мотуридия таълимотининг мазмун-моҳияти, ривожланиш тарихи ҳамда бугунги кундаги аҳамияти ҳақида тасаввур ҳосил қилишга хизмат қилган;

Абу Саид ар-Рустуғфоний Имом Мотуридийнинг айрим шогирдлари ҳашамдор кийим ҳамда виқор билан юришга одатланганига нисбатан баъзи олимлар томонидан билдирилган танқидлар сабабли ўзининг “Фавоид” асарида: “Агар Аллоҳ ўз бандасига неъмат (бойлик) берган бўлса, ўша неъмат аломатини (гўзал кийим) унинг устида кўришни яхши кўради” (إن الله إذا أنعم على عبده نعمة يحب أن يرى أثر نعمته عليه), мазмунидаги ҳадис орқали мусулмоннинг гўзал кийим билан зийнатланиб юриши кераклиги тарғиб қилингани очиб берилгани хусусидаги илмий хулосалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита буюртмаси асосида тайёрланган “Калом” номли дарслик мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2022 йил 20 апрелдаги 02-03/3027-сон далолатномаси ва Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 28 декабрдаги 676-сон буйруғи). Натижада, ушбу илмий хулосаларнинг қўлланилиши калом илми тарихи ва у билан боғлиқ тушунчаларнинг асл мазмун-моҳияти, калом илмида аҳли сунна вал жамоанинг аҳамиятини теран англаш учун хизмат қилган;

Абул Муин ан-Насафий “Баҳр ал-калам” (بحر الكلام) асарида ақидавий масалалар билан бир қаторда, сабр-қаноат, ҳалол касб эгаллаш, одоб-ахлоқ фазилатлари ҳамда боқимандалик, зикналик каби иллатларни ёмонлаш орқали мотуридийликка оид асарлар силсиласига илк бора дидактик услубни

олиб киргани исботлангани тўғрисидаги илмий хулосалар буюртма асосида нашр этилган “Мотуридия таълимоти тарихи” номли дарслик мазмунига сингдирилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 6 октябрдаги 522-сон буйруғи). Натижада, бу талабаларнинг калом илми тарихи, манбалари ва Мотуридия таълимоти мутакаллимлари илмий меросига оид янги маълумотларни ўзлаштиришларига хизмат қилган;

XI аср боши – XII аср охирида Абул Муин ан-Насафийнинг “Табсират ал-адилла” асарини ёзишидан асосий мақсади, аввало, Мотуридия таълимотини Мовароуннаҳрга кириб келган ашъария олимларидан ҳимоя қилиш, Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид” асаридаги мураккаб жумлаларни оммабоп ва тушунарли услубда шарҳлашдан иборат бўлгани, натижада, Мотуридия таълимотининг мустақил таълимот сифатида тан олинишида муҳим ҳисса қўшгани далиллангани хусусидаги илмий хулосалар Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан буюртма асосида чоп этилган “Самарқандлик алломалар”, “Мовароуннаҳрда Мотуридия калом илми мактаби” китоблари мазмунига сингдирилган (Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2021 йил 4 майдаги 02/148-сон далолатномаси). Натижада, кенг жамоатчилик ҳамда илмий тадқиқотчиларнинг Абул Муин Насафийнинг Мотуридия таълимоти ривожигаги ўрни ҳақидаги билимларини бойитишга хизмат қилган;

Аббосий Халифа ар-Розий даврида Бағдодда олимлар томонидан ечими топилмаган ва айнан Абу Мансур ал-Мотуридийнинг аниқ жавоби билан очиб берилган номаълум шаръий масала дин ва сиёсат (الديانة والإمامة) мавзусида бўлгани “Табсират ал-адилла” асаридаги Имом Мотуридийнинг ўз даврида Аббосийлар салтанатида “имомат” (раҳбарлик) масаласида юзага келган ихтилофларни: “Дин пайғамбарлар қўлида, сиёсат эса амир ва подшоҳлар қўлида” (الديانة في ايدي الأنبياء والسياسة في ايدي الملوك), деб ечим топган сўзлари орқали исботлангани хусусидаги илмий хулосалар Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан буюртма асосида чоп этилган “Мотуридия таълимоти ва Абул Муин Насафий илмий мероси” номли китоб мазмунига сингдирилган (Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2021 йил 4 майдаги 01-07/83-сон далолатномаси). Натижада илмий жамоатчилик ва тадқиқотчиларнинг Имом Мотуридий қарашларининг ёйилиши ҳамда унинг эътироф этилиши борасидаги тасаввурларининг кенгайишига хизмат қилган;

XI аср охирида Мовароуннаҳрда Мотуридия таълимотининг бирмунча заифлашишига асосий сабаблардан бири - минтақадаги мотуридий алломаларининг асл манбалари саналган Имом Мотуридий асарларини тушуниш ва талқин қилишдаги мураккабликлар бўлса, иккинчиси – ҳукмронлик доираси таъсири ортиб бораётган Салжуқийлар ҳомийлигида бўлган ашъарийларнинг минтақага кириб кела бошлаши эканлиги аниқлангани борасидаги илмий хулосалардан Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси “O‘zbekiston” телеканалининг “Hidoyat sari”, “O‘zbekiston – buyuk allomalar yurti”, “Mahalla” телеканалда “Ajdodlar ibрати” тизимли кўрсатувлар сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган

(Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг 2021 йил 10 майдаги 02-13-714-сон маълумотномаси). Натижада, бу томошабинларнинг Абу Мансур ал-Мотуридий илмий мероси, Мотуридия таълимотининг асл мазмун-моҳияти, глобаллашув даврида Мотуридия мутакаллимлари илмий меросини чуқур ўрганишнинг аҳамиятини англаб етишларига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 15 та илмий-амалий анжуман ва семинарларда, жумладан, 9 та халқаро ва 6 та республика илмий-амалий анжуманларида жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Тадқиқот мавзуси бўйича жами 23 та илмий иш чоп этилган. Шулардан, 2 таси монография, 2 таси дарслик, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестацияси комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 19 та мақола, жумладан, 16 таси республика ва 3 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг ҳажми ва тузилиши. Диссертация таркиби кириш, ўн учта параграфни ўз ичига олган тўртта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг ҳажми иловалар билан бирга, 254 бетни ташкил этган.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган. Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги, диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи, мақсади, вазифалари, объекти ва предмети кўрсатилган. Шунингдек, тадқиқотнинг илмий янгилиги, тузилиши, амалий натижалари, натижаларнинг ишончлилиги, назарий ва амалий аҳамияти, амалиётга жорий этилиши, натижаларининг апробацияси, эълон қилинганлиги, диссертациянинг ҳажми ва тузилиши тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Мовароуннаҳрда Мотуридия таълимотининг шаклланиш асослари ва хусусиятлари”** деб номланган биринчи бобида Мотуридия таълимотини тадқиқ этишда унга бўлган муносабат ва ёндашувлар, калом илми тарихи ҳамда Моваруннаҳрга кириб келиш омиллари таҳлил қилинган.

“Мотуридия таълимотини тадқиқ этишининг назарий-методологик асослари” номли биринчи бандда замонавий турк ва ҳалиж уламоларининг Мотуридия таълимотини тадқиқ этишда қўллаётган услублари таҳлил қилинган. Турк тадқиқотчилари Мотуридия таълимотини ўрганишда холислик принципларига амал қиладилар ва ушбу таълимотни суннийлик эътиқодининг (ортодоксал ислом) ажралмас қисми сифатида эътироф этадилар. Бундай

эътиборни турк тадқиқотчиларидан С.Кутлу⁶, Б.Топалўғли⁷, А.Ак⁸, М.Язичиогли⁹ каби олимларнинг ишларида учратиш мумкин. Турк тадқиқотчилари Абу Мансур ал-Мотуридийга нисбатан Мовароуннаҳрда Ҳанафия ақидасининг энг асосий реформатори сифатида қараганлар ва Мотуридия таълимотига нисбатан холислик билан ёндашганлар. Турк тадқиқотчиларининг айримлари Мотуридия таълимотини ўрганишда бири-бирига қарама-қарши бўлган индуктив ва детуктив услублардан фойдаланишган. Масалан, С.Кутлу Мотуридия таълимотининг генезисини, шубҳасиз, Абу Ҳанифанинг ақидавий қарашларига тақайди ва ўз тадқиқотларида, дастлаб, Абу Ҳанифа илмий мероси ва Ҳанафия ақидаси ҳақида тўхталиб, кейин Мотуридия таълимотини ёритишга ўтади. Бу ерда тадқиқотчи дедуктив метод орқали Абу Ҳанифа ақидавий қарашларининг умумий ҳосиласи сифатида Мотуридия таълимотини эътироф этади¹⁰.

Мотуридия таълимотини тадқиқ этишда Ғарб шарқшуносларининг услуби турк тадқиқотчиларига нисбатан бироз бошқача. Масалан, инглиз олими В.Маделунг мақолалари турк олимларидан фарқли равишда, Имом Аъзам Абу Ҳанифа ёки Абу Мансур ал-Мотуридийни улуғлаш ва устун қўйиш кайфиятидан йироқ¹¹.

Замонавий араб тадқиқотчилари Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳарбий ва Муҳаммад ибн Абдирахмон ал-Хумайс кабиларнинг “Ал-Мотуридия: диросатан ва тақвима” ва “Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа” номли ишларида Мотуридия ва Ҳанафия таълимоти тўлиқ танқид қилинган. Хусусан, Аҳмад ибн Авазуллоҳ китобнинг кириш қисмида Мотуридий яшаган давр, устоз-шогирдлари, илмий мероси борасида уламолар томонидан билдирилган эътирофни сўзма-сўз, иқтибослар билан келтириб, якунида ўзининг қўйидаги хулосаларини билдиради: “Мотуридия олимлари ва уларнинг тарафдорлари наздида, Абу Мансур ал-Мотуридий гўё юксак мартабали шахсдир. Ҳақиқатда эса, бу уламолар Мотуридийга нисбатан мақтовда муболағага йўл қўйганлар ҳамда уни ўзининг асл даражасидан ҳам кўтариб юборганлар. Бу эса, ўз имомига мутаассиб бўлган ҳар бир қавмнинг ҳолатидир. Бундай маддох олимлар, аслида, амалларга ва шахсиятларга шариат кўзи билан боқмайдилар. Натижада, ҳақ билан ботилни ажратмайдиган ва инсонларга айни лойиқ

⁶ Kutlu Sönmes. *Türklerin İslamlaşma Suresinde Murçie ve tesirleri*. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfi, 2000. XI, 332 s.

⁷ Topaloğlu B. *Nüreddin es-Sâbüni. Mâtürîdiyye Akâidi*. Dr. Bekir Topaloğlu tercime ve neşri. – Ankara: 1998. – 215 s.

⁸ Ahmet Ak. *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdi ve Mâtürîdilik / Монография*. – İstanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008. – 216 s (Бундан кейин: Ahmet Ak. *Mâtürîdi ve Mâtürîdilik*).

⁹ Yazıcıoğlu M.S. *Mâtürîdi ve Nesefiye gore insane hürriyeti kavrami*. M.E.B. Yayinlari. – İstanbul: 1992. – 144 s.

¹⁰ Масалан қаранг: Kutlu Sönmes. *İmam Maturidi ve Maturidilik : tarihi arka plan, hayatı, eserleri, fikirleri ve maturidilik mezhebi*. / yau. haz. Sönmez Kutlu. -- Ankara : Avrasya Yayın Reklam Mat., 2003. – 463 s (Бундан кейин: Kutlu Sönmes. *Maturidiligin Tarihi Arka Planı*).

¹¹ Мисол учун қаранг: Madelung W. *The Spread of Mâturidism and the Turks // Actas IV Congresso de Estudos Arabes Islâmicos*. Coimbra-Lisboa. 1 a 8 de Setembro de 1968. – Leiden: Brill, 1971. – P. 109-168; Madelung W. *Abu l-Muī'n al-Nasafi and Ash'arī Theology // Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth*. Vol. II: *The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture / Edited by Carole Hillenbrand*. – Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000. – P. 318-330; Madelung W. *The Early Murji'a in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Hanafism // Der Islam*. – 1982. – № 59. – P. 32-39.

таърифни бермайдиган кимсаларга айланиб қоладилар”¹². Иккинчи тадқиқотчи Муҳаммад ибн Абдирахмон ал-Хумайс “Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа” номли асарида кўзга кўринган барча муътазилия уламолари ҳанафий фикҳида бўлганини рўқач қилиб, уларни Абу Ҳанифанинг издошлари қаторига кўшади¹³. Шунингдек, Абу Мансур ал-Мотуридийни ҳанафий-муржий сифатида баҳолайди. Мазкур бандда ушбу икки араб олимнинг методлари танқидий таҳлил қилинган.

“Калом илми тарихи ва унинг Мовароуннаҳрда тарқалишида ижтимоий-сиёсий омилларнинг аҳамияти” номли иккинчи бандда «калом» (كلام) араб тилида гап, нутқ, баён каби маъноларни англатиши ёритилган. Калом ва ақоид илми ислом илмлари орасида энг асосий ва зарурий илм ҳисобланади. Чунки бу илми тўғри талқин қилиш ёки талқин қилмаслик инсоннинг қолган ибодатлари қабул бўлиши масаласи ёки умуман, охирадаги ҳолатига таъсир ўтказади.

Дастлаб, ислом илмларининг барчаси умумий тарзда – «Исломий илмлар» ёки «Фикҳий илмлар» деб аталган. Сўнгра ундан турли илмлар – ҳадис, тафсир, фикҳ, тасаввуф, ақоид кабилар ҳосил бўлиб, ислом динига хос илмлар сифатида эътироф этила бошлаган. Ақоид ҳам ўзининг ушбу номида барқарор қолгунга қадар турли номлар билан аталган¹⁴. Жумладан, «ал-Фикҳ ал-акбар», «Илм ал-калом», «Усул ад-дин», «Имон», «Илм ат-тавҳид», «Илм ал-ақоид» каби номлар билан юритилган.

Мовароуннаҳрда калом илмининг шаклланишига II/VIII асрдаги сиёсий вазиятлар сабаб бўлган. Сиёсий вазиятлардан келиб чиқиб фаолият олиб борган муржийлар ушбу ҳудудда «имон» масаласини ҳал қилиш орқали калом илмининг дастлабки ривожланиш босқичларини белгилаб бердилар. Лекин кейинги даврларда муржийлар фаолияти умуман кузатилмади.

Тарихий манбаларда таъкидланишича, Абу Ҳанифанинг илмий мероси ва ақидавий қарашлари Мовароуннаҳрга Хуросон орқали кириб келган. Бунинг ҳам, албатта, мантикий сабаблари бор. Чунки нафақат Абу Ҳанифа таълимоти, балки Ислом динининг асослари ҳам Мовароуннаҳрга энг яқин кўшни давлат бўлган Хуросон орқали кириб келган.

I/VII-III/IX асрларда Хуросоннинг Балх шаҳри ҳамда Рай шаҳри энг катта илм маскани сифатида шуҳрат қозонган ва айнан шу шаҳарларда Абу Ҳанифанинг издошлари, ҳанафийлар фаолият олиб борганлар. Айнан уларнинг саъй-ҳаракатлари билан Мовароуннаҳрга ҳанафий таълимоти кириб келган ва кенг тарқалган. Натижада, Мовароуннаҳрда ҳам кўплаб ҳанафий олимлари етишиб чиққан.

Балхда Абу Ҳанифанинг фикрларини шахсан ўзидан ёки шогирдларидан ўрганган қуйидаги: Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Сулаймон ибн Зайёд (хижрий II

¹² Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳарбий. Ал-Мотуридия: диросатан ва тақвиман. – Ар-Риёд: “Дор ас-самийй”, 2000. – Б. 99 (Бундан кейин: Ҳарбий. Мотуридия).

¹³ Муҳаммад ибн Абдирахмон ал-Хумайс. Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: “Дор ас-самийй”, 2007. – Б. 625-631.

¹⁴ Сағдиев Х. Ақидавий асарлар номланишининг тадрижий босқичлари // СамДУ илмий ахборотномаси. – 2015. – № 2. – Б. 44.

асрнинг иккинчи ярми), Абу Умар ибн Муҳаммад ибн Маймун ибн Баҳр ибн Саъд ибн ар-Раммоҳ (ваф. 171/787 й.), Абу Муҳаммад Салм ибн Салим ал-Балхий (ваф. 194/809 й.), Абу Мутиъ Ҳакам ибн Абдуллоҳ ал-Балхий (ваф. 199/814 й.), Абу Муоз Ҳомид ибн Сулаймон ал-Балхий (ваф. 199/814 й.) каби олимлар Абу Ҳанифа фикрларининг Балхда кенг тарқалишида катта хизмат кўрсатганлар.

Ҳанафия таълимоти кенг тарқалган иккинчи ўлка Рай шаҳридир. Чунки Аббосий халифалардан Ҳорун ар-Рашид ва Маъмун шиалардан бўлган зайдийларга қарши чиқиш учун Рай ўлкасига ҳанафийларнинг машхур қозиларини жўнатган эдилар. Чунки бу ўлкада шиаларнинг мавқеи анча мустаҳкамланиб бораётган эди.

Ислом тарихида мазкур шаҳардан кўплаб машхур илм намояндалари етишиб чиққан ва райлик олимлар “ар-Розий” нисбалари билан аталган. Рай шаҳридан етишиб чиққан олимлар қаторига: Абу Бакр ар-Розий (ваф. 300/912 й.), мутакаллим ва мутасаввиф Фахруддин ар-Розий (ваф. 606/1209 й.), Абу Бакр Жассос ар-Розий (ваф. 370/980 й.) каби мутафаккирларни мисол келтириш мумкин.

Рай шаҳрининг ўша даврдаги тарихига назар солсак, аббосийлар Рай шаҳрига, дастлаб, Абу Юсуфнинг шогирди, асли марвлик Фазл ибн Ғаним ал-Ҳузойний (ваф. 236/850 й.), сўнгра Муҳаммад аш-Шайбоний ва Абу Мутиъ ал-Балхийнинг шогирди Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розийни (ваф. 248/862 й.) қози қилиб тайинлаганлар¹⁵.

Мазкур бобнинг “Самарқандга ҳанафия ақидасининг кириб келишида илк ҳанафий олимларнинг ўрни” номли учинчи бандида таъкидланишича, Абу Ҳанифанинг шогирдлари ва ҳанафия уламолари шу йўл билан унинг усул ва фуруъ борасидаги қарашларини, дастлаб, Балхда, сўнгра бутун Хуросонда тарқатишга ҳаракат қилдилар. Бунинг натижасида ҳанафия таълимоти қисқа вақт ичида минтақадаги бошқа шаҳарларга ҳам сингиб кира бошлади. Ҳанафия уламоларининг давлат томонидан қози ва бошқа катта лавозимларга тайинланиши Абу Ҳанифа таълимотининг минтақадаги обрўсини янада ошириб юборди¹⁶.

Абу Ҳанифадан илм олган ва унинг фикрларини Мовароуннаҳрда тарқатган олимлар қуйидагилар:

1. Абу Муқотил Ҳафс ибн Салм (Суҳайл) ал-Фаззорий ас-Самарқандий.
2. Наср ибн Абу Абдилмалик ал-Атоқий.
3. Шариқ ибн Абу Муқотил.
4. Маъруф ибн Ҳасан.
5. Юнус ибн Сабих.
6. Исҳоқ ибн Иброҳим ал-Ҳанзалий¹⁷.

¹⁵ Kutlu Sönmes. *Turklerin Islamlaşma Suresinde Murçie ve tesirleri.* – Б. 225.

¹⁶ Асқалоний, Ибн Ҳажар Абул Фазл Аҳмад ибн Али. *Лисон ал-мезон.* – Байрут: “Муассаса ал-оламиий”, 1986. – Ж. V. – Б. 469.

¹⁷ Кардарий, Ҳафизиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Шихоб ал-Хоразмий ал-Баззозий. *Маноқиб Абу Ҳанифа.* – Байрут: 1981. – Б. 514.

Абу Ҳанифанинг шогирдлари бошлаб берган таълим жараёнлари ва қозилик вазифалари Самарқандда узоқ йиллар давом этди. 150/767 ва 300/912 йиллар орасидаги бир ярим асрлик даврда бу ерда муҳим жараёнлар содир бўлди ва натижада, ўлкада “Самарқанд мактаби” каби мактаблар вужудга келди. Айниқса, аббосийларнинг давлат сиёсати сифатида қувватланган ҳанафийлик таълимоти олимларига, турли шаҳарлардаги каби, Самарқандда ҳам қозилик лавозимлари берилди. Бу жараёнлар Самарқандда ҳанафийликнинг кенг ёйилишига омил бўлди¹⁸.

Балх, Рай ва Самарқанд каби шаҳарлар замирида Хуросон ва Мовароуннаҳр ўлкаларига ҳанафий қозиларининг тайинланиши ҳамда ўлкада ҳанафий таълимоти асосий ўринни эгаллагани бу минтақада Мотуридия таълимотининг шаклланишига замин яратди.

Диссертациянинг **“IX-X асрларда Самарқандда ижтимоий-сиёсий ва маданий муҳит”** номли иккинчи бобида сомонийлар давридаги ижтимоий вазиятлар, ўша даврдаги ақидавий мактаблар ҳамда Мотуридия таълимотига оид ёзилган дастлабки асарлар таҳлил қилинган. Мазкур бобнинг *“Сомонийлар давридаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар таҳлили”* номли биринчи бандида маълумот берилишича, Сомонийлар тарихи ҳақида: Истахрий “Сувар ал-ақолим вал масолик вал мамолик”, Ибн Ҳавқал “Сурат ал-арз”, Макдисий “Аҳсан ат-тақосим” номли асарларида батафсил маълумот бериб ўтганлар. Мовароуннаҳрда Сомонийларнинг пойтахт шаҳарлари, асосан, Самарқанд ва Бухоро ҳисобланган ҳамда амирлик чегараси кенглиги туркий давлатлардан то Ироққача, узунлиги Ҳинд диёридан Румгача чўзилган. Бу сулола 102 йилу 6 ой ҳукмронлик қилган¹⁹. Мовароуннаҳр ўлкаси Дамашқдан сўнг, Маъмун даврига қадар Бағдоддаги халифаликка боғлиқ бўлган. Сомонийлар III/IX аср бошларида Маъмун халифалиги даврида сиёсий кўтарилишни бошладилар. Маъмун халифа бўлгач, Асъад ибн Сомоннинг фарзандларини ўзига яқин кишилардан билиб, Мовароуннаҳрга бошлиқ қилиб тайинлаган. Шу билан Мовароуннаҳр Сомонийлар қўлига ўтган.

Сомонийлар 261/875 йилга қадар марказий халифаликка бўйсунар эдилар. 261/875 йилдан бошлаб, улар мустақил империя сифатида сомонийлар давлатини барпо қилдилар²⁰. 261/874 йилдан бошлаб, Бухорони, 279/892 йилдан бошлаб, бутун Мовароуннаҳрни бошқаришни бошлаган Исмоил Сомоний даврига келибгина бу қарамликдан қутулиш имкони туғилди.

Исмоил Сомоний ва Аббосий халифа ўртасидаги муносабатлар тарихий манбаларда турлича ёритилган. Масалан, энциклопедик олим Жамол ал-Қаршийнинг “ал-Мулҳақот бис сурах” асарида маълумот беришича, Исмоил Сомоний аббосийлар халифасига ўта итоаткор бўлган ва уларнинг таклифи билан Саффорийларни йўқ қилган²¹. Лекин бошқа манбаларда ўша даврдаги

¹⁸ Madelung W. The Early Muḥjī'a in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Hanafism // Der Islam. – 1982. – № 59. – P. 32-39.

¹⁹ Джамал ал-Карши. Ал-Мулҳақот би-с-сурах (جمال القرشي. الملحقات بالصراح) / Отв.ред. А.К.Муминов. Введение, перевод с арабско-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х.Вахидова, Б.Б.Аминова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С. 98 (Бундан кейин: Ал-Карши. Мулҳақат).

²⁰ Ҳарбий. Мотуридия. – Б.86.

²¹ Ал-Карши. Мулҳақат. – С. 98.

Аббосий халифа Муътадид биллаҳ саффорийлар лашкарбошиси Амр ибн ал-Лайсни Хуросоннинг волийси этиб тайинлагани, бундан Исмоилнинг ғазаби келиб, Амрга қарши жанг қилгани каби маълумотлар берилган.

Манбаларда сомоний амирлари, айниқса, Исмоил Сомонийнинг ўша даврдаги хорижийлар ва ғайридин туркларга қарши жиҳод ҳаракатларини олиб боргани ҳам таъкидланади. Айниқса, Ғарб тадқиқотчилари шу ваз билан Сомонийлар сулоласига кўплаб негатив фикрларни билдирадilar. Масалан, тадқиқотчи Д.Ж.Тор “The islamization of Central Asia in the sāmānid era and the reshaping of the muslim world” номли мақоласида таъкидлашича, Исмоил Сомоний Марказий Осиёни исломлаштириш кампаниясини ташкил қилган. Унинг сиёсати ҳарбий кўмондонлар ва амбициялар асосига қурилган. Исмоил ўз кучини тақводорликка ва энг аввало, исломни қабул қилмаган туркларга қарши муқаддас урушга йўналтирган²². Тадқиқотчининг хулосаларига кўра, Исмоил Сомонийнинг ғайридин туркларга қарши ушбу курашидан асл мақсади, аслида, марказий халифага ўзини яқин кўрсатиш ва шу орқали Саффорийлар устидан ўзининг қўли баланд келишини таъминлаш бўлган²³.

Тадқиқотчи Д.Ж.Тор ўз мақоласида бир томонлама хулосаларга келган. Д.Ж.Торнинг Исмоил Сомоний ўзининг шахсий амбицияси ва Саффорийлардан ўч олиш мақсадида ғайридин туркларга қарши кураш олиб борган, деган хулосалари бироз мулоҳазали. Чунки Исмоил Сомонийнинг ғайридин туркларга қарши курашгани ўша даврдаги сиёсий ва ижтимоий муҳитнинг тақозоси ҳисобланади.

Ибн Ҳалликон Сомонийлар давлати амирларини шундай сифатлаган: “Сомонийлар подшоҳлари Мовароуннаҳр ва Хуросон султонларининг сийрат жиҳатидан энг яхшилари эди. Улардан ким подшоҳликка ўтирса, “султонлар султони” деб аталар ва шу ном билангина танилар эди. Бу ном унга гўё белги бўлиб қолар эди. Одатда улар адолатли, заковатли ва илмли кишилар бўлганлар”²⁴. Ибн ал-Асир Сомонийлар давлатининг султонларидан Аҳмад ибн Асадни шундай таърифлаган: “Аҳмад ибн Асад тамаъ қилмайдиган, ҳамма яхши кўрадиган киши бўлиб, унинг одамлари пора олмас эди”²⁵. Ушбу султоннинг ўғли Исмоил ҳақида ҳам шундай фикрларни билдирган: “Исмоил оқил, адолатли, халқига яхши муносабатда бўладиган, юмшоқ одам эди”²⁶.

Сомонийлар подшоҳлари илмга ва унинг аҳлига катта эътибор берган эдилар. Бунинг тасдиғи ўларок, ўлкада кўплаб умумий ва хос кутубхоналар барпо этилган. Ибн ал-Асир Сомонийлар подшоҳи Исмоил ибн Аҳмад ибн Асадни шундай таърифлаган: “Исмоил яхши инсон бўлиб, илм ва дин аҳлини яхши кўрар ва уларни ҳурмат қилар эди”²⁷.

²² D.G.Tor. The Islamization of Central Asia in the Sāmānid era and the reshaping of the Muslim world / Bulletin of SOAS, 72, 2 (2009). – P. 287.

²³ D.G.Tor. The Islamization of Central Asia in the Sāmānid era and the reshaping of the Muslim world. – P. 285.

²⁴ Ибн Ҳалликон. Вафаёт ал-аъён. Эҳсон Аббос нашри. – Байрут: “Дор содир” нашриёти. V жилдди. 1978. – Ж. IV. – Б.245.

²⁵ Ибн ал-Асир. Ал-Комил фит тарих. – Байрут: “Дор Байрут” нашриёти. X жилдди. 1968. – Ж.VII. – Б.279 (Бундан кейин: Ал-Комил).

²⁶ Ал-Комил. – Ж.VIII. – Б.5. Яна қаранг: Ҳарбий. Мотуридия. – Б. 87.

²⁷ Ал-Комил. – Ж.VII. – Б.282.

Манбаларда Исмоилнинг ўзи ҳақида шундай ривоят қилинади: “Самарқандда яшаётган эдим. Бир куни зулм билан олинган нарсалар хусусида ўйланиб ўтирган эдим. Шунда, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Наср ал-Фақиҳ аш-Шофий²⁸ кириб қолди. Мен у зотнинг илми ва динини улуғлаб дарҳол ўрнимдан турдим”²⁹.

Сомонийлар даврида Мовароуннаҳр ўлкаси ҳадис, фикҳ, луғат ва бошқа исломий илмлар бўйича етук олимларни етиштириб чиқарган. Улар ўзларининг жидду жаҳдлари, илм йўлидаги қийинчиликларга сабр қилишлари билан катта матонат кўрсатганлар. Улар ҳар қанча узоқ бўлмасин, олис шаҳарларга бориб, машаққат билан илм олган эдилар.

Иккинчи бобнинг “*Дор ал-Жузжония*” ва “*Дор ал-Иёдия*” ақидавий мактаблари тарихи” номли бандида маълумот берилишича, Абу Мансур ал-Мотуридий даврида “Дор ал-Жузжония” мактаби Самарқандда Абу Ҳанифа ақидавий қарашларининг кенг тарқалишида муҳим аҳамият касб этган марказ ҳисобланган. IV/X асрнинг ўрталаригача аҳли раъй йўналишида, ундан сўнг асҳоб ал-ҳадис йўналишида фаолият кўрсатган ушбу марказда Абу Мансур ал-Мотуридий етишиб чиққан ва мингга яқин талабаларга сабоқ берган. Ушбу мактаб тарихига назар ташласак, уни тахминан III/IX асрда Абу Муқотил ас-Самарқандий барпо этганига гувоҳ бўламиз. Кейинроқ Абу Сулаймон ал-Жузжоний ва Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Субайх ал-Жузжоний томонидан ривожлантирилган.

Абу Муқотил ас-Самарқандий (ваф. 208/823 й.) Абу Ҳанифанинг ўзидан таҳсил олган ва Самарқандга қайтиб, устозининг фикрларини тарқатган. Кейинчалик у машҳур “ал-Олим вал мутааллим” асарини Самарқандга келтирган ва ундан сабоқ берган³⁰.

Абу Ҳанифанинг шогирдлари ташкил этган ушбу мактаб кейинчалик кўп йиллар давомида Ҳанафия таълимотида сабоқ берилган муҳим таълим марказига айланган. Ибн Закариё “Дор ал-Жузжония”да таълим бериш билан шуғулланган олимлар силсиласини қуйидагича тузиб чиққан³¹:

1. Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит (ваф. 150/769 й.).
2. Ал-Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбоний (ваф. 189/805 й.).
3. Абу Сулаймон Мусо ибн Сулаймон ал-Жузжоний (ваф. 200/816 й.).
4. Аш-Шайх ал-Фақиҳ Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ ал-Жузжоний (ваф. 250/864 й.).
5. Ал-Фақиҳ ал-Имом Абу Абдуллоҳ ибн Аби Бакр ал-Жузжоний (ваф. 285/898 й.).
6. Абу Наср Аҳмад ибн ал-Аббос ал-Иёдий (ваф. 275/889 й.).
7. Абу Мансур ал-Мотуридий (ваф. 333/944 й.).

²⁸ Муҳаммад ибн Наср ибн ал-Ҳажжож ал-Марвазий Абу Абдуллоҳ ал-Ҳофиз ўз асрининг имоми эди. 202/818 йили Бағдодда туғилган, Найсабурда улғайган ва Самарқандда муқим яшаган. Саҳобалар ва улардан кейингиларнинг чиқарган ҳукмларини яхши билар эди. 294/907 йили вафот этган.

²⁹ Ҳарбий. Мотуридия. – Б. 89.

³⁰ Sönmes Kutlu. Maturidiligin Tarihi Arka Planı. – Ankara: 2003. – Б. 124-125.

³¹ Ибн Закариё Яхё ибн Исҳоқ. Шарҳ жумал усул ад-дин ли Аби Салама ас-Самарқандий. Қўлёзма. Туркия. Сулаймония кутубхонаси. Шехид Али Паша бўлими. Инв. 1648/3. – В. 160^б, 161^б, 162^а.

Ушбу силсилага аҳамият берсак, “жузжония” нисбаси билан уч нафар олим тилга олинган. Манбаларда келтирилишича, ушбу таълим марказининг “Дор ал-Жузжония” деб номланишига ҳам айнан шу уч олим марказнинг илк асосий устозлари ҳисоблангани сабаб бўлган.

Аксарият тадқиқотчилар “Дор ал-Иёдия” мактабини IV/X асрда ташкил топган, деган тахминга келганлар³². “Дор ал-Иёдия” Абу Аҳмад ал-Иёдий томонидан Самарқандда ташкил этилгани маълум. Абу Мансур ал-Мотуридий яшаган даврда ҳанафийлар орасида пайдо бўлган иёдия тарафдорлари муташобих оятларни таъвил қилишга ҳамда ақлнинг асосий ҳужжат бўлишига кескин қарши чиққанлар³³. Шу орқали улар Абу Ҳанифадан бошлаб сақланиб келаётган “Аҳли раъй”дан ажралиб чиқадилар ва “аҳли ҳадис”ни қўллаб-қувватлайдилар. “Аҳли ҳадис” ғояларини маъқуллаганлар Иёдия олимлари бўлиб, уларнинг энг машҳур вакили Абу Аҳмад ал-Иёдий бўлган³⁴. “Дор ал-Иёдия” мактабининг асосий вакиллари сифатида ака-ука Абу Аҳмад ал-Иёдий ва Абу Бакр ал-Иёдий ҳамда ал-Ҳаким ас-Самарқандий каби олимларни мисол келтириш мумкин.

“Дор ал-Жузжония” ва “Дор ал-Иёдия” мактаблари ўртасида айрим тафовутлар мавжуд бўлган. Икки мактаб ўртасидаги ақл, имон, улул амр (раҳбарга итоат), иржо, муташобих оятлар таъвили каби масалаларда ўзаро ихтилофлар юзага келган.

“Мовароуннаҳрда калом илмига оид ёзилган дастлабки асарлар” номли учинчи бандда олим яшаган даврда ёзилган дастлабки асарлар ҳақида маълумот берилган. Абу Мансур ал-Мотуридий даврида ёзилган машҳур асарларга қуйидагиларни мисол келтириш мумкин:

1. “Китоб ас-савод ал-аъзам”³⁵. Ал-Ҳаким ас-Самарқандий бу асарни Сомонийлар даврида расмий ҳокимлар талаби билан ёзган. Сомонийлар амири Исмоил ибн Аҳмад (279/897-295/907) Бухоро ва Самарқандга ҳокимлик қилган вақтида 290/902 йили Мовароуннаҳрнинг кўзга кўринган барча олимларини бир жойга тўплаб, сунний эътиқодни баён қилувчи асар ёзишни буюрган. Ушбу масъулиятли вазифа ҳанафий олим Ал-Ҳаким ас-Самарқандийга топширилган. Шу тариқа у “ас-Савод ал-аъзам” номли асарини ёзишга киришган.

2. “Рисола фил имон”. Тўлиқ номи “Рисола фил имон жузъ минал имон” деб аталган ушбу рисоланинг муаллифи ҳам Ал-Ҳаким ас-Самарқандийдир. Рисола атиги икки саҳифадан иборат бўлиб, 1872 йили “ас-Савод ал-аъзам” асарининг нашрига илова қилиниб чоп этилган.

3. “Ал-Масоил ал-ашрия ал-иёдия”. Абу Бакр ал-Иёдий қаламига мансуб ушбу рисола ўз даврида “Масоил мин асл ад-дин” номи билан ҳам танилган, ушбу асар ҳам кичик рисола шаклида бўлиб, бизнинг давримизгача етиб келган³⁶.

³² Ahmet Ak. Mâturîdî ve Mâturîdîlik. – Б. 108.

³³ Ahmet Ak. Ўша китоб. – Б. 108.

³⁴ Ўша китоб. – Б. 109.

³⁵ “Ас-Савод ал-аъзам” асари бир неча мартаба, хусусан, 1878 йили Қозонда, 1872 йили Истанбулда нашр этилган.

³⁶ “Ал-Масоил ал-ашрия ал-иёдия” асарининг қўлёзма нусхаси Истанбулнинг Сулаймония кутубхонасида Ҳаким Али Поша бўлимида 402 рақами билан сақланаётган Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Ҳосирийнинг “Ал-Ҳавий фил

4. “Жумал усул ад-дин”. Абу Мансур ал-Мотуридийнинг шогирди бўлган Абу Салама Муҳаммад ибн Муҳаммад ас-Самарқандий қаламига мансуб ушбу асарга кейинчалик, Ибн Закариё Яҳё ибн Исҳоқ “Шарҳ жумал усул ад-дин ли Аби Салама ас-Самарқандий” номли шарҳ ёзган³⁷.

5. “Ал-Асъила вал ажвиба”. Ушбу асар Мотуридийнинг яна бир шогирди – Абул Ҳасан Али ибн Саид ар-Рустуғфоний (ваф. 350/961 й.) қаламига мансуб³⁸. Асар бор-йўғи етти савол-жавобдан иборат.

6. “Ал-Фавоид”. Ушбу асар ҳам Абул Ҳасан Али ибн Саид ар-Рустуғфоний қаламига мансуб. Унинг нодир қўлёзма нусхаси Истанбулнинг Сулаймония кутубхонаси Янги Жоме бўлимида 547 рақами билан сақланаётган Аҳмад ибн Мусо ал-Кешшийнинг (ваф. 550/1155 й.) “Мажмаъ ал-ҳаводис ван навозил” номли асарининг қўлёзмаси ичида сақланмоқда³⁹. Асарда рўза, намоз, имон, оила қуриш, ахлоқ каби, асосан, фикҳий масалалар баён қилинган.

“Абу Мансур ал-Мотуридий ва Мотуридия таълимотининг юзага келиши” номли учинчи бобда олимнинг ҳаёти, илмий мероси, Мотуридия таълимотида ақл ва нақл масаласи ҳамда Мотуридия таълимотининг бир қанча машҳур вакиллари ҳақида маълумотлар берилган. Мазкур бобнинг “Абу Мансур ал-Мотуридий ҳаёти ва илмий мероси” номли биринчи бандида олимнинг тўлиқ исми – Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Абу Мансур ал-Мотуридий ас-Самарқандий экани, таваллуд санаси борасидаги мавжуд ихтилофлар, яъни 256/870 йил ва 238/853 йил саналарининг қай бири асосли экани таҳлил қилинган⁴⁰.

Алломанинг вафот этган санаси ҳақида барча табақот китобларида бир хил маълумот, яъни 333/944 йил деб кўрсатилган.

Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “ал-Қанд” асарида олимнинг қуйидаги иккита зурриёти ҳақида маълумотлар келган:

1. *Аш-Шайх ал-Қозий ал-Ҳасан ал-Мотуридий (ваф. 450/1059 й.)*⁴¹.

2. *Ал-Қозий Абул Ҳасан Али ибн ал-Ҳасан ал-Мотуридий (ваф. 511/1117 й.)*⁴².

Жамол ал-Қаршийнинг “Ал-Мулҳакат би-с-сурах”⁴³ асарида Бағдод халифаси⁴⁴ ҳузурида бир ақидавий масалага ечим топилмай қолгани ва халифа Имом Мотуридийнинг ушбу фатвога ечим топиб беришини сўраб,

фатаво” номли асари қўлёзмасининг ичида 251^{а-б} варақларидан ўрин олган.

³⁷ “Шарҳ жумал усул ад-дин ли Аби Салама ас-Самарқандий” асарининг қўлёзма нусхаси Истанбулнинг Сулаймония кутубхонаси Раисулқуттоб бўлимида 1648/3 рақами билан сақланмоқда.

³⁸ “Ал-Асъила вал ажвиба” асарининг нодир қўлёзма нусхаси Истанбулнинг Сулаймония кутубхонаси, Мулла Мурод бўлимида 1829 рақами билан сақланмоқда.

³⁹ Маълумот учун қаранг: Кешший, Аҳмад ибн Мусо. Мажмаъ ал-ҳаводис ван навозил. – Истанбул. Сулаймония кутубхонаси. Қўлёзма. Янги Жомеъ. Инв. № 547. – В. 285^б-317^б.

⁴⁰ Муҳаммад Айюб. Ақидат ал-ислом вал Имом ал-Мотуридий. – Б. 264-265. Яна қаранг: Ҳарбий. Мотуридия. – Б. 96.

⁴¹ Насафий, Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад. Ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд / Юсуф ал-Ҳодий нашрга тайёрлаган. – Техрон: “Ойинаи мерос”, 1999. – Б. 420.

⁴² Ahmet Ak. Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik. – Б. 37.

⁴³ Ал-Карши. Мулҳакат. – С. 92.

⁴⁴ Китобда қайси халифа экани ҳақида маълумот келтирилмаган. Лекин йиллар кесимида олинса, Халифа ар-Розий биллаҳ (322/934-328/940 йиллар халифалик қилган) деган тахминга келиш мумкин.

Самарқандга элчи юборгани акс этган. Элчи Мотуридийнинг содда ва камтарин инсон эканидан ҳайратга тушгани асарда ифодаланган.

Манбаларда таъкидланишича, Мотуридий уч йўналишда, яъни калом, тафсир ва фикҳ бўйича асарлар ёзган. Абул Муин ан-Насафий “Табсират ал-адилла”да Мотуридий қаламига мансуб қуйидаги асарларни кўрсатиб ўтган⁴⁵:

1. “Китоб ат-тавҳид”.
2. “Таъвилот ал-Қуръон ал-карим”.
3. “Китоб ал-мақолат”.
4. “Китоб радд ал-авоил ал-адилла лил Каъбий”.
5. “Китоб радд таҳзиб ал-жадал лил Каъбий”.
6. “Китоб баён ваҳм ал-муътазила”.
7. “Китоб фир радд алал қаромита”.
8. “Радд ваид ал-фуссоқ лил Каъбий”.
9. “Радд китоб ал-имома ли баъз ар-равофиз”.
10. “Радд ал-усул ал-хамса ли Аби Умар ал-Бохилий”.
11. “Шарҳ ал-жомий ас-сағир”.
12. “Китоб ал-жадал фи усул ал-фикҳ”.
13. “Маъхаз аш-шариа фи усул ал-фикҳ”.

Замонавий тадқиқотларда Имом Мотуридий устозларига оид беш хил шажара тузилган. Лекин Абул Муин ан-Насафий “Табсират ал-адилла” асарида Абу Мансур ал-Мотуридий қуйидаги бешта олимнинг дарсларида иштирок этган ва улардан сабоқ олганини таъкидлаган⁴⁶:

1. Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розий.
2. Абу Наср Аҳмад ибн ал-Аббос ал-Иёдий.
3. Абу Бақр Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Солиҳ ал-Жузжоний.
4. Нусайр ибн Яҳё ал-Балхий.
5. Абу Бақр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ражо ал-Жузжоний.

Манбаларда Абу Мансур ал-Мотуридийнинг шогирдлари қаторида қуйидаги олимлар қайд этилган:

1. Абул Қосим ал-Ҳаким ас-Самарқандий. (ваф. 335/947 й.)⁴⁷.
2. Абул Ҳасан ар-Рустугфоний. У 345/956 йили вафот этган⁴⁸.
3. Абу Салама ас-Самарқандий. У “Жумал усул ад-дин” номли асар ёзган.

Учинчи бобнинг “*Мотуридия таълимотининг умумий моҳияти ва унда “ақл”нинг ўрни*” номли иккинчи бандида таъкидланишича, Мотуридия таълимотининг моҳиятини, умумий тарзда, шартли беш йўналиш бўйича ёритиб бериш мақсадга мувофиқ:

1. Илм (билим) манбалари: Ўзаги учта учтадир: Бешта сезги аъзолари (кўриш, эшитиш, ҳидлаш, таъм, пайнаслаш); Ақл; Тўғри (соғлом) хабар.

⁴⁵ Мотуридий асарлари учун қаранг: Насафий, Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Табсират ал-адилла фи усул ад-дин. II жилдли. К. Салома нашрга тайёрлаган. – Дамашк: 1990-1993. – Ж. I. – Б. 359 (Бундан кейин: Табсира).

⁴⁶ Табсира. – Ж. I. – Б. 162.

⁴⁷ Табсира. – Ж. I. – Б. 358-360.

⁴⁸ Ahmet Ak. Mâturîdî ve Mâturîdîlik. – Б. 47.

Мотуридия таълимотида ушбу уч йўл орқали кўлга киритилган маълумот қатъий маълумот ҳисобланади.

2. Улуҳият (Аллоҳ ҳақида илм): Мотуридия таълимотида тавҳид масаласига қатъий риоя қилинади. Бунда Аллоҳни шакл ва жисмга қиёсловчи мушаббиха ва мужассималар, Аллоҳнинг зоти ва сифатлари азалийлигини инкор этувчи муътазиллийлар ҳамда ғайридинлардан насронийларга қарши раддиялар билдирилади. Абу Мансур ал-Мотуридий Аллоҳга нисбатан “шайъ” (شيء) атамасини ишлатади ва бунга Куръондан Шўро сураси, 11-оятни далил келтирган.

3. Нубувват (Пайғамбарлик масаласи): Мотуридия таълимотида жамики пайғамбарлар башарият орасида мафзул (энг афзали) деб эътироф этилган.

4. Ғайб илми (эсхотология): Мотуридия таълимотига кўра, инсоннинг бу дунё ва охирадаги ҳаёти ўртасида барзах ҳаёти мавжуд. Бунда инсонга бу дунёдаги ҳолатига кўра, барзахда ҳам азоб ёки роҳат берилади. Барзах масаласида мотуридийлар муътазиллийларга зид эътиқодда бўлган.

5. Имомат (халифалик, раҳбарлик) масаласи: ажабланарли ҳол шундаки, Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид” асарида имомат масаласи очиб берилмаган. Лекин “Китоб ат-тавҳид”га шарҳ сифатида ёзилган “Табсират ал-адилла” асарида имомат масаласи китобнинг охирида ёритилган. “Китоб ат-тавҳид”да имомат масаласининг ёритилмаганига сабаб – Абу Мансур ал-Мотуридий бу масалани умуман, эътиқодий эмас, балки ақлий мавзу деб эътироф этган.

Мотуридия таълимотига кўра, инсон нарсаларнинг ҳақиқатини далиллашида баъзан нақлдан кўра, ақл биринчи ўринга чиқарилиши ҳам мумкин. Бу ҳолат истисно тариқасида бўлади ва ақл нақлдан мутлақ устун қилиб олинди деган хулосага олиб келинмаслиги керак.

Масалан, Каҳф сураси, 86-оятда шундай дейилади:

Оят маъноси: То (кетаётиб) кун ботадиган жойга етгач у (қуёшнинг) бир лойқа булоққа ботаётганини кўрди ва у (булоқ) олдида бир қавмни учратди. Биз: «Эй Зул-қарнайн, ё (уларни) азобга дучор қилурсан, ёки уларга яхши муомалада бўлурсан», дедик.

Мотуридия таълимотига кўра, бу оятдаги “лойқа булоққа ботаётгани” деган сўзга шундайлигича ҳукм чиқарилмайди, балки ақлга суянилади. Бундай ҳолатда энди нақл “зонний”, ақл эса, “қатъий” бўлади.

Ақлга кўра, қуёш, аслида, ердаги булоққа ботиши мумкин эмас. Чунки дингизчи денгизнинг ўртасида турганида Қуёш худди денгизга ботаётгандай кўринади⁴⁹.

Лекин бундай ҳолатда нақл мутлақ четга чиқиб қолинмайди. Балки ақл қуёшнинг ердан ажралган ҳолатда бўлишини ҳукм қилишида барибир нақлга суяниши лозим бўлади. Бундай ҳолатга бир нечта оятни мисол келтириш мумкин:

⁴⁹ Таҳонавий, Ашраф Али. Ал-Интибаҳот ал-муфида фи ҳаллил иштибаҳотил жадида. – Карачи: “Дор ал-улум Карачи”, 1997. – Б. 81.

Оят маъноси: (Аллоҳ) кеча ва кундузни, қуёш ва ойни яратган зотдир. (Буларнинг) барчаси ўз фалак-фазосида сузурлар! (Анбиё сураси, 33-оят).

Мана шу ҳолатдаги нақлнинг истисно тариқасида “зонний” далил бўлишида кўпчилик тадқиқотчилар Мотуридия таълимотига нисбатан ноўрин айбловларни ёғдирганлар. Аслида, Мотуридия таълимотида ақлнинг мавқеи юқори тургани билан ўзининг функциясини бажаришида (яъни шариат амалларига итоат қилишда) барибир нақлга тобе бўлади.

Шунга кўра, нарсаларнинг моҳиятини англаб етишда Мотуридия таълимотида ақлга ҳам “имконият” берилган. Мотуридийлар бу масалада ўзларининг мустақкам позицияларида тура олганлар ва турли оқимларга раддиялар берганлар.

Учинчи бобнинг “*XI-XII асрларда яшаган мовароуннаҳрлик ҳанафий-мотуридий уламолар илмий фаолияти*” номли сўнгги бандида Абу Мансур ал-Мотуридийнинг изидан борган бир қанча олимлар ҳақида маълумот берилган:

1. *Абул Йуср ал-Паздавий*. Садр ал-ислом Абул Йуср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдилкарим ал-Паздавий 421/1030 йилда туғилган. Дастлабки сабоқни отаси Абул Ҳасан Муҳаммад ал-Паздавийдан олган. Манбаларда қайд этилишича, Паздавий 493/1099 йилда Бухорода вафот этган⁵⁰. Асарларидан “Усул ад-дин” муҳим аҳамиятга эга.

2. *Абу Ҳафс ан-Насафий*. Тўлиқ исми Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил ан-Насафий (460/1068-537/1142) бўлиб, баъзи манбаларда унга ҳам «Мотуридий» нисбаси берилган. Бу унинг Имом ал-Мотуридийнинг маънавий шогирди ва Мотуридия таълимотининг давомчиси бўлганига далолатдир. Абу Ҳафс “Ақоид ан-Насафий” асарини Мотуридия таълимотини акс эттирган ҳолда ёзган.

3. *Абу Шакур ас-Солимий ал-Кеший*. Тўлиқ исми ал-Муҳтадий Абу Шакур Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ас-Сайд ибн Шуайб ас-Солимий ал-Кеший ал-Макшифийдир⁵¹. Абу Шакур ас-Солимий Кеш воҳасида яшаб ижод қилган ва V/XI асрнинг 40-50-йиллар оралиғида туғилиб, 508/1114 йилда вафот этган. Унинг бизгача “ат-Тамҳид фи баён ат-тавҳид” номли китоби етиб келган ва ўн иккита бобдан иборат бўлган.

4. *Алоуддин ас-Самарқандий*. Тўлиқ исми Муҳаммад ибн Аби Аҳмад Абу Бақр Алоуддин ас-Самарқандий бўлиб, 538/1143 йили вафот этган⁵². Алоуддин ас-Самарқандий Абул Муин ан-Насафийдан фикҳ ва калом илмларини ўрганган ва Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “Таъвилот аҳли сунна” номли тафсирига “Шарҳ таъвилоти аҳли сунна” номли шарҳ ёзган. Мотуридия мутакаллимлари қаторида яна Иброҳим ас-Саффор ал-Бухорий. (ваф. 534/1139 й.), Нуриддин ас-Собуний (ваф. 580/1184 й.), Алоуддин ал-Асмандий (488/1095-552/1157), Сирожиддин ал-Ўший (ваф. 575/1180 й.),

⁵⁰ Самъоний, Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий. Ал-Ансоб. V жилдли. Абдуллоҳ Умар ал-Борудий нашрга тайёрлаган. – Байрут: “Дор ал-фикр” нашриёти, 1998. – Ж.I. – Б. 78.

⁵¹ Примов С. Абу Шакур Солимийнинг “Тамҳид” китобида ақл тушунчаси // Имом Бухорий сабоқлари. – 2009. – № 2. – Б. 102-105.

⁵² Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur: T. I-II. – Weimar-Berlin: 1898. – Т.I. – P. 374.

Абул Баракот ан-Насафий (629/1232-710/1310) каби машхур олимларнинг ўрни ҳам катта бўлган.

Тадқиқотнинг **“XI-XII асрларда Мовароуннаҳрда Мотуридия таълимотининг тараққиёти”** номли тўртинчи бобида, дастлаб, Абул Муин ан-Насафий ҳаёти ва илмий мероси ҳамда ўз даврида Мотуридия таълимотида олиб борган ислоҳотлари ҳақида сўз боради. Мазкур бобнинг *“Абул Муин ан-Насафий Мотуридия таълимотининг ислоҳотчиси сифатида”* номли биринчи бандида қайд этилишича, Абу Мансур ал-Мотуридий ўзининг таълимотини ўша даврда кучли бўлган муътазиллийлар билан ақидавий кураш жараёнида ривожлантириб кенгайтди. Мотуридий яшаган даврда «Мотуридия» деган таълимот, умуман, йўқ эди⁵³. Мовароуннаҳрдаги барча мутакаллимлар «ҳанафий олимлари» деб аталар эди. Абул Муин ан-Насафий (417/1024-508/1115) даврида бир қанча ашъарий уламолари Мовароуннаҳрга келиб, Мотуридия таълимотини танқид қилиш орқали ўзларининг ақидаларини сингдиришга ҳаракат қилганлар. Мотуридияга нисбатан бундай танқидлар таъсирида Абул Муин ан-Насафий даврига келиб, кўшни Хуросонда ашъарийлар бутунлай ўрнашиб олиб, вақти-вақти билан Мовароуннаҳрдаги мутакаллимларга қарши тухмат таъналарини ёғдиришгача журъат қила бошлаган эдилар. Мана шундай даврда Насафий ўз илмий фаолиятини олиб борган ва Имом Мотуридий қарашларини ислоҳ қилиб ривожлантирган ва уни муҳолифлардан ҳимоя қилган. Насафий Мовароуннаҳрда Абу Ҳанифа мактабидан кейин Мотуридий таълимотини бошқа олимларнинг таълимотларига нисбатан энг юқори ҳисоблаган. Шу тариқа калом илми бўйича кейинги давр тараққиёт босқичларини белгилаб берувчи янги анъана юзага келган. Гарчи у ҳамон «Асҳоб Аби Ҳанифа» номи билан юритилса-да, аслида, у тўлиқ самарқандлик олимга тегишли эди. Шу боис бу таълимотни ҳеч иккиланмай, «Мотуридия» деб аташ мумкин эди ва шундай ҳам бўлди.

Мазкур бобнинг *“Китоб ат-тавҳид”* ва *“Табсират ал-адилла” асарларининг хусусиятлари*” номли иккинчи бандида ушбу икки асар ўзаро қиёсий таҳлил қилинган. «Табсира» билан «Тавҳид»ни ўзаро солиштириганда, «Табсира»да кўтарилган мавзулар «Тавҳид»га нисбатан кўп ва кенг қамровли қилиб берилган. Насафий ушбу асарида муҳолифларнинг фикрларини ҳам объектив тарзда ёритишга ҳаракат қилади. Бу жиҳатлари билан «Табсира» калом илми тарихига оид биронта асарларда берилмаган маълумотларни ўзида акс эттирган. Шунингдек, икки асар солиштирилганда, Насафий баъзи масалаларни шарҳлашда Мотуридийнинг сўзларини «Тавҳид»дан кўчиради. Аммо Насафий «Тавҳид»дан жумлаларни тўлиқ кўчирмай, балки уларни таҳлил қилиб, кўшимча иборалар билан тўлдиради.

Лекин Насафий «Табсира»да муҳолифларнинг фикрларини келтирар экан, баъзан уларнинг номларини ошкор қилмайди. Бундай ҳолларда ўз нуқтаи назари билан у қарши чиқаётган фирқалар ёки шахсларнинг

⁵³ Маделунг В. Abu l-Mu'in al-Nasafi and Ash'ari Theology // Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Vol. II: The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture / Edited by Carole Hillenbrand. – Leiden, Boston, Keln: Brill, 2000. – Б. 320.

фикрларини ажратиб олиш мушкул. Шундай қилиб, «Табсира»ни ўқиётганда ўқувчи ўз диққатини жамламаси ва танланган мавзу яхшилаб кузатилмаса, янглишиб кетиш ҳеч гап эмас. Чунки иккала асардаги усуллар ўзаро солиштирилганда, Насафийнинг тили Мотуридий тилига нисбатан фарқли экани кўзга ташланади. Мотуридий фалсафий атамаларга бошланғич сўз қўллайди. Насафий эса, аксинча, бугунги кун тили билан айтганда, «семантик» усулни қўллайди.

Оят маъноси: Роббингиз сизларни фақат ўзигагина ибодат қилишга буюрди. («Исро» сураси, 23-оят).

Мотуридий ҳам ушбу оятни далил қилиб келтиради. Лекин мазкур оят билан яна бир қатор оятларни мисол келтиради⁵⁴. Демак, Мотуридий кўпроқ нақлий далил келтиради. Насафий эса, «Тавҳид»ни таҳлил қилган ҳолда ушбу оятлар орасидан бирини танлаб, «Табсира»да баён қилади.

Мотуридий «қазо» сўзининг ҳукм ёки буйруқ маъносини англатишини араб тилида қуйидагича ифодалайди:

Таржимаси: «қазо» сўзининг моҳияти, ҳақиқатда, бир нарса билан ҳукм чиқармоқлик ва унга энг лойиқ ва ҳақли нарса билан қатъийлаштирмоқдир. Сўнгра нарсаларнинг яратилишига яна бир марта назар ташламоқлик. Чунки бу нарса махлуқни аслига кўра таҳқиқ қилишлиқдир ва бу билан ҳар бир нарса асл яралмиши билан кўзга ташланади.

Насафий эса, «қазо» сўзининг буйруқ маъносини англатишини аниқ ва содда қилиб тушунтиради⁵⁵:

Таржимаси: «қазо» сўзидан мурод – ҳукм чиқаришдир. Айтилади: Қози фалончи устидан ҳукм чиқарди, яъни унга ҳукм жорий қилди. Яна «қазо» сўзидан мурод – буйруқ беришдир. Аллоҳ Таоло ўз каломида қуйидагича таъкидлайди: «Роббинг сенга ўзигагина ибодат қилишга буюрди». Яъни Роббинг амр қилди, лозим қилди.

Юқоридаги икки жумла солиштирилганда, албатта, Насафийнинг шарҳи энгил ва тушунарли эканига гувоҳ бўлиш мумкин. Икки асар ҳажм жиҳатидан солиштирилганда, «Табсира» «Тавҳид»га нисбатан икки баравар кўп. Бунга сабаб, Насафий ўз асарида «Тавҳид»да кўрилган мавзуларни қисқа ва лўнда иборалар билан ифодалаган ҳамда ушбу мавзуларга алоҳида қўшимчалар киритган. Икки асарда ҳам аҳли сунна вал жамога зид бўлган оқимлар орасида энг кўп муътазилия таълимотига қарши раддиялар берилган. Икки асарнинг яна бир ўзаро муштараклик жиҳати шундаки, ҳар иккисида ҳам Абу Ҳанифанинг номи ва ақидавий фикрлари энг асосий марказда турган.

Икки асарда энг кўп танқид остига олинган олим сифатида ммуътазилийлардан бўлган – Абул Қосим Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд ал-Балхий ал-Каъбий номини айтишимиз мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Насафийнинг «Табсират ал-адилла» асари Мотуридийнинг «Китоб ат-тавҳид» асарининг филологик таҳлилидир

⁵⁴ Таққосланг: Мотуридий, Абу Мансур. Китоб ат-тавҳид / Фатхуллоҳ Хулайф нашрга тайёрлаган. – Истанбул: “ал-Мактаба ал-исломия”, 1979. – Б. 306 (Бундан кейин: Тавҳид).

⁵⁵ Табсира. – Ж.И. – Б. 715.

ва ушбу икки асар кўп жиҳатдан яқин бўлиб, бир-бирини тўлдириб келувчи калом илмига оид манбалар ҳисобланади.

Мазкур бобнинг “*Табсират ал-адилла*” асарининг *Мотуридия таълимоти ривождаги роли*” номли навбатдаги бандида маълумот берилишича, Абул Муин ан-Насафийнинг «Табсират ал-адилла» асари ҳақида кўплаб олимлар ўз ижобий фикрларини билдирганлар. Ҳатто алломанинг замондошлари ҳам бу асарга юксак баҳо берганлар. Шундай алломалардан бири Абул Муин ан-Насафийнинг замондоши ва шогирди – Нуриддин ас-Собуний (ваф. 580/1184 й.) Фахруддин ар-Розий билан қилган муноқашасида шундай дейди: «Насафийнинг «Табсират ал-адилла» асарини ўқиб чиққанимда, тадқиқ ва таҳқиқда унга тенг келадиган бирор асар йўқлигига ишончим комил бўлди»⁵⁶.

«Табсират ал-адилла»нинг калом илмига оид ёзилган бошқа асарлардан устун томони шундаки, унда нафақат каломий масалалар, балки мовароуннаҳрлик бир қанча машҳур мутакаллимларнинг ҳаётлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар берилган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Мовароуннаҳр калом илми тарихи ва у ерда фаолият олиб борган мутакаллимлар ҳақида ҳозирги кунгача айрим энциклопедик манбалардаги қисқача маълумотларга суяниб келинмоқда эди.

Абул Муин ан-Насафий “Табсират ал-адилла” асарини 500/1106 йили, Рабиъ ас-соний ойининг олтинчи куни (4 декабрь), пайшанба, аср вақтида Бухорода⁵⁷ ёзиб тугатган. Ушбу санадан биз Насафий мазкур асарини умрининг сўнгги йилларида ёзиб тугатганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Диссертация сўнгги бобининг “*Замонавий ижтимоий ва ақидавий масалалар ечимида Мотуридия таълимотининг аҳамияти*” номли тўртинчи бандида Мотуридия таълимотининг бугунги кундаги ижтимоий аҳамияти Абул Муин ан-Насафийнинг “Баҳр ал-калом” асари мисолида очиб берилган. “Баҳр ал-калом” асарида хорижийлар, муътазиллийлар, қадарийлар каби тарихда бўлган оқимларга раддиялар берилган.

“Баҳр ал-калом” асарининг диққатга молик яна бир жиҳати шундаки, унда нафақат эътиқодий масалалар, балки инсон учун ҳаётда яхшилик қилиш, боқимандаликдан ўзини асраш, доим эзгулик сари интилишга тарғиб этувчи ривоятлар ўрин олган. Шунингдек, асарда инсоннинг боқиманда, дангасалиқдан доим йироқда бўлиши лозимлиги ва доим ҳалол меҳнат ва касб қилиши кераклигига ризқ ва касб қилиш масаласи фаслида алоҳида тўхталиб ўтилган.

“Баҳр ал-калом” асарида бойлик ва касб масаласига алоҳида фасл ажратилган. Унда бойликнинг ҳар бир мусулмон учун зарур экани, фақат у ҳалол йўл билан топилиши алоҳида уқтирилади. Насафий асарда Абу Лайс Самарқандийнинг: “Сабр қилувчи фақир шукр қилувчи бойдан афзалдир”, деган фикрини келтиради⁵⁸. Насафий ўз фикрини давом эттириб айтадики,

⁵⁶ Тавҳид. – Б. 5.

⁵⁷ Насафий, Абул Муин. Табсират ал-адилла. Қўлёзма. – Истанбул: Қилич Али Поша кутбхонаси. Инв.506/2. – В. 1^а.

⁵⁸ Насафий, Абул Муин. Баҳр ал-калом. Саййид Юсуф Аҳмад нашрга тайёрлаган. – Байрут: “Дор ал-кутуб

сабр қилувчи фақир эса, бахил бойдан афзал. Шу сабабли инсон, доим қаноат ва сабр-тоқатли бўлиши лозим.

Асарда таъкидланишича, қадарийлар наздида инсоннинг бирон касб қилиши ва шу орқали мол топиши зарур эмас. Аҳли сунна вал жамоа ақидасига кўра, агар инсоннинг қорни тўядиган даражада егулиги бўлса, унга касб қилиш суннат ва мубоҳ бўлади. Агарда егулиги ҳам, егулик сотиб олиш учун пули ҳам бўлмаса, бундай инсонга касб қилиш рухсатли (ижозат) бўлади. Агарда инсоннинг оиласи, бола-чақаси бўлса-ю, ҳоли танг бўлса, унга касб қилиш фарз ҳисобланади⁵⁹.

Мотуридия таълимотида нафақат ақидавий мавзулар ёритилган, балки инсон ҳаётида, турмушида ҳалол йўл билан яшашига тарғиб ҳам намоён бўлган. “Баҳр ал-калом” асарида нафақат Мотуридия таълимоти, балки аҳли сунна вал жамоа ақидасида бўлган бошқа уламоларнинг фикрлари ҳам бағрикенглик нуқтаи назаридан ёритилганига гувоҳ бўламиз. Шу жиҳатдан Мотуридия таълимотининг бугунги кунда ҳам жамиятимизда соғлом турмуш тарзини яратиш, ёшларимиз онгини турли ёт ғоялардан ҳимоя қилиш ва боқимандалик каби иллатлардан огоҳ этишдаги аҳамияти каттадир.

ХУЛОСА

Абу Мансур ал-Мотуридийнинг илмий-маънавий мероси, ҳаёти ва фаолияти комплекс равишда ўрганилиб, қуйидаги хулосаларга келинди:

– Мовароуннаҳрга ислом дини кириб келиши биланок, ўша даврдаги сиёсий вазиятлар таъсирида мусулмонлар орасида калом илмига эҳтиёж пайдо бўлган ва Муржийлар бу илмнинг дастлабки вакиллари бўлиб майдонга чиқдилар. Уларнинг саъй-ҳаракатлари билан бу ўлкада ақидавий масалалар ҳам ўрганила бошлади. Ақидавий масалаларда Абу Ҳанифа ушбу таълимот вакилларига қарши бўлгани сабабли Муржийларнинг қарашлари аста-секин йўқола борган. Бу ерда хоҳ фикҳда бўлсин, хоҳ ақидада бўлсин, Абу Ҳанифа таълимоти устувор ўрин эгаллаган;

– Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит гарчи тўрт сунний мазҳабдан бирининг асосчиси ва мужтаҳид олим ҳисобланса-да, унинг ақоид илмига оид ёзган рисоалари калом ва ақоид илмидаги юксак мақомини белгилаб берган. Абу Ҳанифанинг ақидага оид рисоалари кейинги даврларда суннийлик эътиқодининг, хусусан, Мотуридия таълимотининг пайдо бўлишига тамал тоши вазифасини ўтаган;

– Мовароуннаҳрга ислом динининг кириб келишида ҳам ижтимоий масалалар марказида турган имон масаласи муҳим аҳамият касб этган. Айнан имон масаласини осонлаштариш ва маҳаллий аҳолининг эътиқод борасидаги муаммоларини ҳал қилишда Абу Ҳанифанинг ақидавий қарашлари асосий вазифани ўтаган. Шу тариқа Мовароуннаҳрга калом илми кириб келган ва бунда Хуросоннинг Балх ва Рай шаҳарларида фаолият олиб борган Ҳанафий қозиларнинг ўрни катта бўлган. Айнан уларнинг саъй-ҳаракатлари

ал-илмий”. 2005. – Б. 105.

⁵⁹ Насафий. Баҳр ал-калом. – Б. 109.

Мовароуннахрда, аниқроғи, Самарқандда Ҳанафия ақидаси интеграция жараёнига юз тутишига ва ўз такомиллига етишига замин яратиб берган;

– Абу Мансур ал-Мотуридий даврида ва ундан олдинги асрда Мовароуннахрда олимлар фикҳда ҳам, ақида масалаларида ҳам Абу Ҳанифа изидан борганлар. Улар ўз асарларини, асосан, Ҳанафий мазҳабига суянган ҳолда ёзиб, ўз фикрларини ифодалашда Абу Ҳанифанинг ақидавий таълимотига таянганлар;

– Абу Мансур ал-Мотуридий даврида “Мотуридия мактаби” деган ном ҳали шаклланмаган эди. Бу даврда Мовароуннахрда Абу Ҳанифа ақидавий қарашларини ўзида мужассам этган “Иёдия” ва “Жузжония” ақидавий мактаблари мавжуд бўлган. Шу боис мовароуннахрлик барча мутакаллимлар умумий тарзда “*Асҳоб Аби Ҳанифа*” деб аталганлар;

– “Дор ал-Жузжония” мактабида кўплаб мутакаллим олимлар орасида Абу Мансур ал-Мотуридий етишиб чиққан. Кейинчалик бу мактаб таъсирида “Дор ал-Иёдия” мактаби вужудга келган. Бироқ “Дор ал-Иёдия” мактаби вакиллари “Дор ал-Жузжония” мактабига нисбатан юқоридаги мухолифона қарашлари натижасида, кейинги даврларда уламолар орасида Абу Мансур ал-Мотуридийнинг калом илмидаги услуби ва ҳатто айрим ақидавий қарашларига нисбатан аҳамият берилмаслигига олиб келган. “Дор ал-Иёдия” вакиллари Қуръонни таъвил қилишни кескин қораладилар ва ақлий далилларга қарши чиқдилар. Бу эса, табиийки, кейинги даврда Мовароуннахрда аҳли ҳадис тарафдорлари шофийий-ашъарийларнинг ақидавий қарашлари кенг тарқала бошлашига замин яратиб берди. Натижада, V/XI аср ўрталарига келиб, Мовароуннахрда Мотуридия таълимоти эътибордан четлашиш даражасидаги ҳолатга келиб қолди. Бу эса, ўлкада Ҳанафия фикҳига ҳам салбий таъсир ўтказмай қолмас эди;

– Абу Мансур ал-Мотуридий даврида калом илмига оид ёзилган асарлар таҳлилига кўра, “Дор ал-Жузжония” ва “Дор ал-Иёдия” мактаблари ўртасида катта ихтилофлар юзага келмаган. Таҳлил қилинган адабиётларнинг барчаси “Дор ал-Иёдия” вакиллари қаламига мансуб асарлар эди. Уларда фақат Абу Мансур ал-Мотуридий илмий меросига нисбатан нақлий далилга кўпроқ аҳамият берилган, холос. Лекин биронта асарда Абу Мансур ал-Мотуридий фикрий қарашлари ва шахсиятига салбий муносабат билдирилмаган. Демак, “Дор ал-Иёдия” мактаби вакиллари ҳанафия-мотуридия ақидасини ақлга нисбатан нақлий далиллар билан ифодалашга ҳаракат қилганлар;

– Асосий ғоявий рақиби муътазиллийлар бўлган Абу Мансур ал-Мотуридий ўз асарларида раддияларини, асосан, шу оқим вакилларига қарши ифодалаган. Мотуридий билан бир даврда, Бағдодда Абул Ҳасан ал-Ашъарий ҳам фаолият олиб борган. Бу икки аҳли сунна мутакаллимларининг фикрлари ўртасида ўзаро мутаносиблик бўлган;

– Мотуридия ва Ашъария таълимоти ўртасида юзага келган ихтилофлар асосан, XI-XII асрларда фаолият олиб борган олимларнинг асарларида ёритиб берилган. Ашъарийлар кўпроқ аҳли ҳадис тарафдорлари бўлгани учун имон масаласида ҳанафий-мотуридийларга қарши ақидани илгари сурганлар.

Ақл масаласида ҳам Мотуридия таълимотида инсоннинг Аллоҳни танишида ақл энг асосий восита сифатида эътироф этилган;

– Абу Мансур ал-Мотуридий Абул Ҳасан ал-Ашъарийга нисбатан эркин муҳитда яшагани унинг ижодида баъзан ақлнинг нақлга нисбатан ўрни юқори бўлганига сабаб бўлган. Бунда ақл қатъий, нақл эса зонний далил ҳисобланган. Лекин шунга қарамай, қатъий ақл далилланишида бошқа нақл қатъий далил вазифасини ўтаган;

– Абу Мансур ал-Мотуридий ўз йўлида мустаҳкам туриб, куфалик олим Абу Ҳанифа таълимотини муҳолифлардан ҳимоя қилган ва ўзининг ҳам Ҳанафий мазҳабида эканлигидан доим фахрланган. У Абу Ҳанифани ўзининг маънавий устози деб ҳисоблаган ва мовароуннаҳрлик барча ҳанафий олимлар орасида унинг номи биринчи қаторда туришининг тарафдори бўлган;

– V/XI асрларга келиб, ҳанафий-мотуридийлар ва шофийий-ашъарийлар ўртасида рақобат пайдо бўла бошлади. Бунда кўшни Хуросонда шофийий-ашъарийлар муваффақиятли фаолият юритиб, айримлари Мовароуннаҳр шаҳарларига ҳам сафар қилганлари асосий омил бўлган;

– Мовароуннаҳрда Мотуридия таълимотининг шаклланиши ва ривожланишида Абул Муин ан-Насафийнинг ўрни беқиёс бўлган. Аллома бу ерда ашъарийларнинг ҳанафий уламоларига қаратилган тухматларига қарши кураш олиб борган ва Имом ал-Мотуридий асос солган ақидавий таълимотнинг сақланиб қолишига замин яратиб берган;

– Абул Муин ан-Насафийнинг “Табсират ал-адилла фи усул ад-дин” асари нафақат Мотуридия таълимотини акс эттирган, балки мовароуннаҳрлик ҳанафий олимлар илмий мероси ҳақидаги кўплаб қимматли маълумотларга эга бўлган муҳим манба сифатида ҳам эътироф этилиши мумкин. Қураший, Ҳожи Халифа, Тошкўпризода каби таниқли қомусий олимлар ҳам ўз асарларида ҳанафий олимларнинг ҳаётларига оид аниқ маълумотларни айнан “Табсира”дан олганлиги бунга далилдир. Шунингдек, Мотуридия таълимоти вакилларининг ҳаёти ва илмий меросини ёритишда Ибн Закариё Яҳё ибн Исҳоқнинг “Шарҳ жумал усул ад-дин ли Аби Салама ас-Самарқандий” ҳамда Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Ҳосирийнинг “Ал-Ҳавий фил фатаво” асарлари муҳим манбалар ҳисобланади;

– Абу Мансур ал-Мотуридий билан Абул Муин ан-Насафийни ажратиб турувчи бир асрдан ортиқ даврда Мовароуннаҳрда Мотуридия таълимоти инқироз даражасига келиб қолган. Бунга энг асосий омил сифатида Абу Мансур ал-Мотуридийнинг калом илмига оид шоҳ асари – “Китоб ат-тавҳид”нинг мавқеи тушиб кетганини кўрсатиш мумкин. Шунингдек, кўшни Хуросондан шофийий-ашъарийларнинг Мовароуннаҳрда пайдо бўлиши ҳам Мотуридия таълимотининг ривожига ўз салбий таъсирини ўтказган. Мазкур мураккаб даврда Имом Мотуридийнинг издоши Абул Муин ан-Насафийнинг “Китоб ат-тавҳид” асарига ёзган “Табсират ал-адилла” асарининг юзага чиқиши ўлкада яна Мотуридия таълимотининг ўз мавқеи тикланишига энг асосий сабаб бўлган. Натижада, Абул Муин ан-Насафийга замондош бўлган шогирдлари “Табсират ал-адилла” асаридан таъсирланиб, V/XI-VI/XII асрларда Абу Мансур ал-

Мотуридий қолдириб кетган таълимотнинг тизимлаштирилишига ўз хиссаларини кўшганлар;

– Мотуридия ақидавий таълимотининг кейинги даврлардаги ривожда Абул Муин ан-Насафийдан кейин унинг шогирдлари Алоуддин ас-Самарқандий, Иброҳим ас-Саффор, Алоуддин ал-Асмандий ва Нуруддин ас-Собуний каби олимларнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Насафий вафотидан кейин уларнинг саъй-ҳаракатлари билан Мовароуннаҳрда бу таълимот янада таракқий этиб, мукаммаллашиб борди;

– Мотуридия олимларининг тинимсиз изланишлари ва саъй-ҳаракатлари натижасида, VI/XII аср охирларига келиб, Имом Мотуридий ақидавий қарашлари мустақил таълимот сифатида эътироф этилган ва “Мотуридия” номини олган. Натижада Абу Мансур ал-Мотуридийдан кейинги аср маҳаллий уламолари “*Асҳоб Мотуридия*”, яъни “*Мотуридия вакиллари*” деб атала бошлаган;

– ҳозирги кунда ҳам айрим замонавий олимлар хиссиётга берилган ҳолда, Ҳанафия ва Мотуридия эътиқодига нисбатан танқидий муносабатда бўлмоқдалар. Бу борада айрим араб тадқиқотчилари томонидан мавзуни ўрганишда моностилистик метод орқали асоссиз тухматлар ёғдирилиб, Мотуридия таълимотининг тарқалишига салбий таъсир этаётганини инобатга олиш ва бундай амбицияга асосланган тадқиқотларга қарши ретроспектив ва киёсий таҳлил методларидан фойдаланиш лозим;

– замонавий Халиж уламоларининг айрим ақидавий масалаларда Мотуридия ва Ашъария каби таълимот вакиллари такфирда айблаши ўртадаги бағрикенглик ва дўстона муносабатларга салбий таъсир ўтказмай қолмаяпти. Масалан, бугунги кунда сохта салафийлар ва зоҳирийлар калом илмида арш масаласида “Аллоҳ осмонда” деган ақидага маҳкам туриб олганлар ва ушбу ақидани тан олмаганларни куфрда айблайдилар. Уларнинг бу хатти-ҳаракатларини Муътазиллийларнинг “Қуръон махлукдир” деган рационалистик ақидаларини тан олмаганларга қарши уруш очган ҳолатларига (миҳна репрессияси) таққослаш мумкин;

– Абул Муин ан-Насафий Мотуридия таълимотининг энг ёрқин вакиллари. Гарчи ушбу мактабда Абул Йуср ал-Паздавий, Алоуддин ас-Самарқандий, Нуриддин ас-Собуний каби машхур мутакаллимлар мавжуд бўлганидан қатъи назар, ушбу олимларнинг Мотуридия таълимоти ривожига кўшган ҳиссаси, Абул Муин ан-Насафийнинг хизматларига ета олмайди;

– Абул Муин ан-Насафийнинг ўндан ортиқ асарлари орасида биргина “Табсират ал-адилла”нинг ўзи V/XI-VI/XII асрларда Мотуридия таълимоти ривожини чўққисига олиб чиқди. Мотуридия таълимотининг генезиси, вужудга келиши ва ривожланиши қуйидаги уч буюк олим фаолияти билан узвий боғлиқ: 1. Имом Аъзам Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит. 2. Абу Мансур ал-Мотуридий. 3. Абул Муин ан-Насафий;

– Мотуридия таълимотининг нафақат тарих, балки ҳозирги кундаги эътиқод билан боғлиқ глобал муаммоларни ҳал этишда ўзининг бағрикенг ва васатийлик тамойиллари билан аҳамиятлидир. Биргина имон масаласини Мотуридия таълимотига мувофиқ таҳлил қилиш фикримизнинг исботидир.

Бугунги кунда жамият барқарорлигини таъминлашда, хусусан, такфир, боқимандалик, исрофгарчилик, порахўрлик каби унсурларга қарши маънавий курашда Мотуридия таълимотининг аҳамияти катта. Зеро, асрлар давомида назардан четда бўлган ушбу таълимот дин омили билан боғлиқ замонавий муаммоларни ечишда энг асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот жараёнида олинган натижа ва хулосалардан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилди:

1. Ўзбекистон халқаро ислом академияси қошидаги Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ва “Ўзбекфильм” киностудияси билан ҳамкорликда Абу Мансур ал-Мотуридий ҳаёти ва илмий меросига оид бадиий фильм суратга олиш.

2. Ўзбекистон халқаро ислом академияси қошидаги Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ва Ўзбек миллий академик драма театри билан ҳамкорликда Абу Мансур ал-Мотуридий ҳаёти ва илмий меросига оид драматик пьеса саҳналаштириш.

3. Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфидаги барча диний таълим муассасалари ўқув дастурларига “Мотуридия таълимоти тарихи” номли фан киритиш.

4. Абу Мансур ал-Мотуридий мақбарасини қайта таъмирлаш, зиёратгоҳни мажмуага айлантириш ҳамда у ерда Имом Мотуридий ҳаёти ва илмий меросига оид музей ташкил этиш.

5. Ўзбекистондаги барча олий таълим муассасалари, академик лицейлар ва умумий ўрта таълим мактабларида Абу Мансур ал-Мотуридий ва Абул Муин ан-Насафий қаламига мансуб асарлардаги одамийлик, ҳалоллик, ватанга муҳаббатга оид ҳикматли сўзларни тарғиб қилиш.

6. Халқ таълими вазирлиги томонидан барча умумий ўрта таълим мактаблари ўқув дастурларига “Имом Мотуридий панд-насихатлари” номли ўқув фанини киритиш.

7. Ўзбекистон халқаро ислом академиясида “Глобаллашув даврида Мотуридия таълимотининг ўрни” номли халқаро илмий конференция ташкил этиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc 26.04.2018. Isl/Tar/F.57.01 FOR AWARDING ACADEMIC DEGREES
UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

OKILOV SAIDMUKHTOR SAYDAKBAROVICH

**THE HISTORY OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF
MĀTURĪDIYA TEACHING IN MĀWARĀ'ANNAHR IN THE IX-XII
CENTURIES**

24.00.01 – History and Source Studies of Islam

**DISSERTATION ABSTRACT OF THE DOCTOR OF SCIENCE (DSc)
ON HISTORICAL SCIENCES**

TASHKENT – 2022

The theme of the doctoral thesis is registered by Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2018.1.DSc/Tar38

The doctoral thesis has been carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan. The abstract of the dissertation is available in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) on the web page of the Scientific Council (www.iiu.uz) and information-educational portal «ZiyoNet» (www.ziynet.uz).

Scientific adviser: **Uvatov Ubaydulla Murodovich**
Doctor of Historical Sciences, professor

Official opponents: **Muminov Ashirbek Kurbanovich**
Doctor of Historical Sciences

Turaev Bakhtiyor Omanovich
Doctor of Sciences (Philosophy), professor

Buriev Amanulla
Doctor of Historical Sciences

Leading organization: **Samarkand State University**

Defense of dissertation will be held on «10» September 2022 at 10⁰⁰ at the meeting of the Scientific Council awarding Scientific degrees DSc26.04.2018.IsI/Tar/F.57.01 at the International Islamic Academy of Uzbekistan (address: 100011, Tashkent city, A.Kadiri Street, 11. Phone number: (99871) 244 00 56; fax: (99871) 244 00 65; e-mail: info@iiu.uz).

Doctoral dissertation could be reviewed in the Information Resource Centre of the International Islamic Academy of Uzbekistan (Registration No. 100). Address: 100011, Tashkent city, A.Kadiri Street, 11. Phone number: (99871) 244 00 91

Abstract of dissertation was delivered on «29» August 2022.

(Register protocol number № 6 of «6» August 2022).

D.R.Maksudov
Chairman of the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of historical sciences, Associate Professor

S.A.Rustami
Scientific Secretary for awarding scientific degrees, Doctor of philological sciences, Associate Professor

Z.M.Islamov
Chairman of Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (Doctor of Historical Sciences (DSc) dissertation annotation)

Relevance and necessity of the dissertation topic. There is a growing need by the world community for the scientific heritage of Abū Mansūr al-Māturīdī and the original foundations of the doctrine of Māturīdī (المدرسة الماتريدية). The doctrine of Māturīdiya, which developed in the ninth century, has already been accepted in Māwarā'annahr as a major branch of the Ahl as-Sunnah wa'l-Jamā'ah at that time. Abū Mansūr al-Māturīdī (856-944) illuminated the narrative evidence with intellectual evidence and explained the foundations of his teachings in his books “Kitāb at-Tawhīd” (كتاب التوحيد) and “Ta’wilāt al-Qur’ān al-Karīm” (تأويلات القرآن الكريم). In addition to finding solutions to various religious and ideological issues in history, this doctrine is of great importance in solving social problems related to religion at present.

Significant research on the doctrine of Māturīdiya has been conducted in a number of higher education and research institutions around the world. Currently, research is being carried out on the socio-political situation during the time when Abū Mansūr al-Māturīdī lived, the first dogmatic Schools that appeared in the country and classical works related to the teachings of Māturīdī. In addition, axiological studies in finding answers to global issues such as the genesis of dogmatic Schools that appeared in Māwarā'annahr in history, the comparative analysis of the Māturīdiya teaching with the Ash'ari (المدرسة الأشعرية) teaching, epistemology, the idea of "human" in the teaching, values, ecology, gender, religion and politics (الديانة والإمامة) is being conducted. In this respect, it is the demand of the time to carry out intensive studies with an objective-sociodynamic approach to the teaching of Māturīdiya.

In the renewed Uzbekistan, special attention is paid to the scientific heritage of Abū Mansūr al-Māturīdī and the doctrine of Māturīdī. Over the past two years, the Imām Māturīdī International Scientific Research Centre has been established, and an international scientific conference dedicated to the scientific heritage of Imām Māturīdī has been organized in cooperation with Al-Azhar University, which has a great reputation in the Islāmic world. The works by Abū Mansūr al-Māturīdī on the tafsir of “Ta’wilāt al-Qur’ān al-Karīm”, a commentary by Abul Mu’īn al-Nasafī on the “Tafsirat al-Adilla” (تبصرة الادلة), and “Al-Bidāya” (البداية) by Nūriddīn al-Sābūnī have been translated with commentaries into Uzbek. In addition, at the International Islāmic Academy of Uzbekistan, a master’s degree program in Akā'id and Kalām was established, on the basis of which such subjects as “Scientific heritage of Māwarā'annahr scholars”, “Analysis of sources related to the teachings of Māturīdiya” were introduced. Undoubtedly, “Teaching of Māturīdiya pays great attention to the role and importance of human intelligence in the process of acquiring knowledge based on the idea of tolerance. This, in turn, played an important

role in the popularization of this doctrine. Humanity feels a great need for such ideas even today.”¹

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-5416 of April 16, 2018 “On measures to deeply improve the activities of the religious and enlightenment sphere”, No. PP-4802 of August 11, 2020 “Measures for the establishment of the Imām Māturīdī International Research Centre Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated July 6, 2020 No. VM-693 “On additional measures to further improve the activities of the Centre for Islāmīc Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan” This dissertation research will to some extent serve in the implementation of the tasks set out in the resolution “On measures to organize the activities of the Imām Māturīdī International Research Centre under the International Islāmīc Academy of Uzbekistan.”

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology of the republic. The dissertation is carried out in accordance with the priority of the development of science and technology of the republic. I. “Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state.”

Review of foreign research on the topic of the dissertation². Scientific research on the scientific heritage of Abū Mansūr al-Māturīdī and representatives of the teachings of Māturīdī, the development of the Hanafī creed in the country and the emergence of Māturīdiya is being conducted in several leading scientific centres around the world. Including Heidelberg University, Freiburg University, Centre of Islāmīc Studies in Freiburg, Berlin Freie University, Ruhr-Universität Bochum (Germany), Cambridge University, Oxford University (UK), Columbia University, Cornell University, Illinois University (USA), The Faculty of Law and Economics of the University of Paris, the University of Lyon (France), and the International Society of Arabic Papyrology in Leiden-Netherlands (Netherlands) have studied the teachings of Māturīdiya as one of the most active Schools in Islāmīc history. Damascus University (Syria), Cairo University (Egypt), Turkish Religious Foundation Centre for Islāmīc Studies, Suleymaniye Library, Theological Faculty of Ankara

¹ Mirziyoyev Sh. Education and enlightenment - the path to peace and creativity / Speech at the opening ceremony of the 43rd session of the Council of Foreign Ministers of the Organization of Islamic Cooperation, held on October 18-19, 2016. National Information Agency of Uzbekistan. Official web-site. URL: <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-vazifasini-bazharuvchi-sha-18-10-2016> (accessed on: 14.02.2020).

²Review of the foreign research works on the dissertation: <http://www.Islamwissenschaft.uni-heidelberg.de>; <http://www.orient.uni-freiburg.de>; <https://www.htw-berlin.de>; <http://www.geschkult.fu-berlin.de/e/islamwissenschaft>; <http://dwh.uv.ruhr-uni-bochum.de>; <http://www.cis.cam.ac.uk>; <http://www.ox.ac.uk>; <http://www.mei.columbia.edu>; <http://www.neareasternstudies.cornell.edu>; <http://www.csames.illinois.edu/program/islamicstudies>; <http://www.u-psud.fr>; <http://www.univ-lyon.fr/islamicstudies>; <http://www.notary-courses.com>; <http://www.naher-osten.uni-muenchen.de>; <http://www.ulb.ac.be/assoc/aip/liens>; <http://www.mcgill.ca/islamicstudies/institute-islamic-studies>; <http://www.masaisrael.org/programs/hebrew-university-ma-islamic-and-middle-east>; <http://www.damasuniv.edu.sy>; <http://www.darelom.cu.edu.eg>; <http://www.isam.org.tr>; <http://www.sonmezkuclu.net>; <https://www.bkmkitap.com/endulus-yayinlari.amp>; <http://selcuk.edu.tr/Birim/Maturidi>; <http://old.bukhari.uz/>; <http://iiu.uz/> and conducted on the basis of other sources.

University, Theological Faculty of Istanbul University, Theological Faculty of Marmara University, Islāmic Research Centre (ISAM) (Turkey) have been conducting comprehensive study of the scientific heritage of Abū Mansūr al-Māturīdī and the teachings of Māturīdī. Research is being conducted in our country at the Imām Bukhari International Research Centre and International Islāmic Academy of Uzbekistan.

The following scientific results were obtained around the world based on the researches conducted on the history of the development of Māturīdiya's doctrine in Māwarā'annahr between the IX-XII centuries: In the first half of the X century, Abū Mansūr al-Māturīdī in Māwarā'annahr in his work "Kitāb al-Tawhīd" used the intellect (العقل) rather than the speech in the solution (الآية) (والحديث) of doctrinal issues. It has been revealed that the differentiation of the Hanafī belief with the science of theology took place due to its recognition as a firm proof (الدليل القطعي) and as a result the orthodox science of theology developed in the country (Freiburg University, Center of Islāmic Studies in Freiburg - Germany), Abul Mu'īn al-Nasafī "Bahr al-Kalām" (بحر الكلام) along with doctrinal issues, it is proven that he introduced a didactic style for the first time in the series of works related to Māturīdiya by disparaging the virtues of patience, honest occupation, moral virtues and vices such as greediness and stinginess (Ruhr-Universität Bochum - Germany), at the beginning of the XI century and at the end of the XII century, Abul Mu'īn al-Nasafī's main purpose of writing "Tabsirat al-Adilla" was to protect the teachings of Māturīdiya from the Ash'arī scholars who entered Māwarā'annahr, to interpret the complex sentences in the book "Kitāb al-Tawhīd" by Abū Mansūr al-Māturīdī in a popular and understandable way, and as a result, the teachings of Māturīdiya were recognized as an independent teaching. (Marmara University Faculty of Theology - Turkey), the unknown Shari'i problem that no scholar could solve in Baghdad during the time of the Abbāsīd Caliph al-Rāzī, and which Abū Mansūr al-Māturīdī revealed with a clear answer, is related to the topic of religion and politics Imām Māturīdī's work "Tabsirat al-Adilla" in his time in the Abbāsīd kingdom on the issue of "imāmat" (leadership) that arose: "Religion is in the hands of the prophets, and politics is in the hands of the emirs and kings" proved by the words and found its solution (Faculty of Theology, Ankara University - Turkey).

A number of scientific researches are being carried out in the world on the history of Māturīdiya doctrine and the scientific heritage of Māturīdiya scholars, including the following priority directions: revealing the issue of religion and politics in Māturīdiya doctrine; Researching the issue of religious tolerance in the scientific heritage of Māturīdiya scholars; Identification of secondary sources on the teachings of Māturīdiya, research in comparison with their modern editions.

The degree to which the problem has been studied. The history of the development of theology in Māwarā'annahr, the life and work of the Hanafī scholars who lived and worked there, in particular, the scientific and spiritual heritage of Abū Mansūr al-Māturīdī and the history of the teachings of

Māturīdiya have been described by encyclopaedic scholars of the East and the Arabic world³. However, they give only brief information about the life of Abū Mansūr al-Māturīdī and his scientific and spiritual heritage. European orientalists have also conducted research on the topic of the dissertation. All of these scholars have conducted research mainly on the history of theology and the scientific heritage of some of the scholars and jurists. Among Western scholars, W.Madelung is particularly noteworthy, having published several articles on the scientific legacy of Abū Mansūr al-Māturīdī. He mainly studied the relationship and differences between the teachings of Māturīdiya and Ash'arī. Also, in the monograph of U. Rudolf, published in our country in early 2000, he tried to make a comparative analysis of some sources on the history of theology and the Hanafī creed, rather than the scientific heritage of Abū Mansūr al-Māturīdī. However, a number of errors were also made in these analyzes.

Among European researchers, the former mufti of Bosnia and Herzegovina, the Mururid scholar M.Cherich, has published a number of articles shedding light on the importance of the Māturīdī doctrine against the false ideological views of today's false Salafis. Most Arab scholars have taken a negative view of Abū Mansūr al-Māturīdī's scientific legacy and the teachings of Māturīdī. For example, Saudi scholars such as Ahmad ibn Awazullah al-Harbī and Muhammad ibn Abdurrahmān al-Humays have tried to criticize the teachings of Māturīdiya from a Salafī point of view in their works. But it is also worth mentioning the Arab scholars who took an objective approach to the Hanafī creed and the doctrine of Māturīdiya. For example, a number of scholars, such as the well-known Islamic scholar Zāhid ibn al-Hasan al-Kawsarī and Ahmad ad-Dimanhūrī, have objectively covered the scientific heritage and teachings of Abū Mansūr al-Māturīdī in their research. However, in the works of Arab researchers, like European researchers, the scientific heritage of Abū Mansūr al-Māturīdī, his lineage and the social factors of the introduction of the Māturīdiya doctrine to Māwarā'annahr, the stages of development of this doctrine in the country for three centuries as well as information such as the history of formation of dogmatic schools "Dār al-Juzjāniya" and "Dār al-Iyādiya" and differences between them is not covered. This is because most of the above western scholars have conducted research not only in theology, but also in other areas of Islām (hadith, jurisprudence, tafsir, mysticism). Examples of such researchers are W.Madelung, J.Shacht, and U.Rudolf. However, many Turkish orientalists were mainly concerned with the history of the Māturīdiya School of Kalām.

³ - oriental classical encyclopaedic scholars: Sam'ānī, Abū Sa'd Abdulkarīm ibn Muhammad ibn Mansūr al-Tamīmī. Al-Ansāb. Volume V. Prepared for publication by Abdullah Umar al-Bārūdī. - Beirut: "Dār al-fikr", 1998; Ibn Qutlubugā al-Qāsim ibn Abdullah al-Sudūnī. Taj al-tarājim fī tabaqāt al-Hanafīya. - Leipzig: Flugel, 1862; Lacknawī, Muhammad Abdulhai al-Hindī. Al-Fawā'id al-bahiya fī tarājim al-Hanafīya. Volume II. - Cairo: 1324/1906; Qurashī, Abū Muhammad Abdul Qādir ibn Abil Wafā Muhammad ibn Muhammad al-Misrī. Al-Jawāhir al-Muziyya fī tabaqāt al-Hanafīya. Volume VIII. - Hyderabad: 1913; Haji Khalīfa. Kashf az-zunūn an asāmi al-kutub wal funūn. Volume II. - Istanbul: 1941-43; Ziriklī, Khayriddin. al-A'lām. Volume VIII. - Beirut: "Dār al-ilm lil malayīn", 1998.

Turkish researchers have always been sympathetic to the doctrine of Māturīdiya. Today, the services of Professor S. Kutlu deserve special mention. The scholar's research has served as an important source in shedding light on the reasons for the spread of the doctrine of Māturīdiya⁴.

Currently, the services of Turkish scientists S.Kutlu, M.Yazicioğlu, Sh. Duzgen, A.Ak and H.Alper should be highlighted. These scientists are conducting research on the development history, epistemology and attitude to the mind of Māturīdiya doctrine.

In Uzbekistan, after independence, local researchers have carried out a number of works on the scientific heritage of transcendental scientists. To date, a number of researchers in our country have conducted scientific research on the history of the emergence of theology in Māwarā'annahr and its stages of development⁵. In particular, researchers in this field, such as U.Uvatov, A.Muminov and Sh.Ziyodov, in their research provided information about the scientific heritage of the representatives of the doctrine of Māturīdiya. Among them, Sh.Ziyodov gave information about the life and scientific heritage of Abū Mansūr al-Māturīdī, but in his research he focused on the scholar's commentary "Ta'wilāt al-Qur'ān al-Karīm", a brief history of the development of the doctrine of Māturīdī. From this point of view, the topic we have chosen is the first comprehensive study in our country.

Relation of the topic of the dissertation to the research work of the higher educational institution where the dissertation was completed. The research of the dissertation was carried out at the International Islāmic Academy of Uzbekistan in 2018-2020 in accordance with the practical project program PZ-20170929709 – "Comparative analysis and modern ideological significance of the Akā'id (theology) texts in accordance with the principles of Ahl as-Sunnah."

The purpose of the study is to reveal the history of the emergence and development of the doctrine of Māturīdiya in Māwarā'annahr in the IX-XII centuries, its importance today, and to prove its place in the systematization of dogmatic views in Māwarā'annahr.

⁴ Kutlu Sönmes. *Turklerin İslamlaşma Suresinde Murçie ve tesirleri*. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. XI, 332 p; Kutlu Sönmes. *İmam Māturīdī ve Māturīdilik : tarihi arka plan, hayatı, eserleri, fikirleri ve Māturīdilik mezhebi*. / yay. haz. Sönmez Kutlu. – Ankara: Avrasya Yayın Reklam Mat., 2003. – 463 p; Yazicioğlu Mustafa Sait. *Māturīdī kelim ekolu'nun iki büyük siması: Ebu Mansūr Māturīdī ve Ebu'l – Mu'in Nesefi* // Ankara universitesi basimevi. – Ankara: 1985. – pp. 281-298; Şaban Ali Düzgün. *Māturīdī'nin Düşünce Dünyası*, (Ed.: Şaban Ali Düzgün), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011; Şaban Ali Düzgün. *Māturīdī Kayıp Aydınlanmanın İzinde*, (Ed.: Şaban Ali Düzgün), Otto Yayınları, Ankara 2020; Ahmet Ak. *Büyük Türk Âlimi Māturīdī ve Māturīdilik / Monograph*. – İstanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008. – 216 p; Hülya Alper. *İmam Māturīdī'de Akıl-Vahiy İlişkisi*. – İstanbul: İz Yayıncılık Limited Şirketi. 2021. – 238 p.

⁵ Uvatov U. *İmam al-Māturīdī and his teachings*. - T.: Fan, 2000; Uvatov U. *The Life and Legacy of Abūl Mu'in al-Nasafī*. – T.: Ma'naviyat, 2003; Muminov A. "Katā'ib al'lāmi-l-akhyār" al-Kafavī (d. 990/1582) as a source on the history of islām in Māwarā'annahr (III/IX-VII/XIV centuries): PhD Dissertation in history - Leningrad, 1991; Muminov A. *The Role and Place of the Hanafī Ulāmas in the Life of the Cities of the Central Māwarā'annahr (II-VII/VIII-XIII centuries): Doctoral dissertation in history*. – T.: TIU, 2003; Ziyadov Sh. *Abū Mansūr al-Māturīdī and his role in the development of the Māwarā'annahr School of Kalām: PhD dissertation in history*. – T.: UzRFA. Institute of Oriental Studies, 2003; Ziyadov Sh. *Abū Mansūr al-Māturīdī and his work "Kitāb al-ta'wilāt"*. – T.: Fan, 2009. – 140 p.

Objectives of the study. To achieve the objectives of the study, the following tasks were identified:

Development of theoretical and methodological bases for the study of the development of the doctrine of Māturīdiya;

To reveal the socio-political factors influencing the spread of theology in the territory of Māwarā'annahr and the activities of the first Hanafī mutakallims from Samarkand;

To determine the impact of the activities of the ideological schools "Dār al-Juzjāniya" and "Dār al-Iyādiya", which operated during the time of Abū Mansūr al-Māturīdī, on the teachings of Hanafī-Māturīdī in the country;

To reveal the role of the first works on the science of the word written in Samarkand during the Sāmānid period in the regulation of the social and religious situation, religious tolerance and spiritual and cultural life in the country;

A comprehensive study of the life and scientific legacy of Abū Mansūr al-Māturīdī based on sources;

Explain the relationship between "narrative evidence" and "mental evidence" in the teachings of Māturīdiya;

To determine the peculiarities of the scientific heritage of Hanafī-Māturīdī scholars who worked in Māwarā'annahr in the XI-XII centuries;

Explain the importance of the scientific heritage of Abul Mu'īn al-Nasafī in the development of the doctrine of Māturīdiya in the XI-XII centuries;

Identify the peculiarities of Abū Mansūr al-Māturīdī's "Kitāb at-Tawhīd" and Abul Mu'īn al-Nasafī's "Tabsirat al-Adilla" through comparative analysis;

To explain the importance of the doctrine of Māturīdiya in finding solutions to today's ideological and social problems on the basis of Abul Mu'īn al-Nasafī's work "Bahr al-Kalām" and to develop recommendations.

The object of research is the doctrine of Māturīdiya, which emerged in Māwarā'annahr in the IX-XII centuries.

The subject of research is the classical sources on the history of the formation of the doctrine of Māturīdiya and the development of the doctrine in Māwarā'annahr during the Sāmānid period, in particular in Samarkand, based on Hanafī views.

Research methods. Retrospective, complex and objective, systematic, problem-oriented, historical, comparative, logical approach and other methods of scientific knowledge have been widely used in the coverage of the history of the doctrine of Māturīdiya.

The scientific novelty of the research is:

In the first half of the X century, Abū Mansūr al-Māturīdī in Māwarā'annahr, in his work "Kitāb al-Tawhīd", recognized reason as a firm proof rather (الأية والحديث) than narration (العقل) in solving doctrinal issues (الدليل القطعي), as a result, it was revealed that orthodox Kalām science developed in the country;

Abū Sa'īd al-Rustug'fānī, because of the criticisms expressed by some scholars regarding the habit of some of Imām Māturīdī's disciples to walk with

luxurious clothes and dignity, in his work “Fawā'id”: “If Allah has given a blessing (wealth) to his servant, then He will show the sign of that blessing (beautiful clothes) on him.” “He likes to see”, (إن الله إذا أنعم على عبده نعمة يحب أن يرى أثر نعمته عليه) it is revealed that he preached that a Muslim should be adorned with beautiful clothes through the content of the hadith;

Abul Mu'in al-Nasafi in the work “Bahr al-Kalām” (بحر الكلام) along with doctrinal issues, proven to have imported for the first time a didactic style to the series of works related to Māturīdiya by disparaging the virtues of patience, honest occupation, moral qualities and vices such as greediness and stinginess;

At the beginning of the VII century, Abul Mu'in al-Nasafi's “Tabsirat al-Adilla” was intended to protect the teachings of the Māturīdiya from the Ash'arīte scholars, to reveal to the scientific community the complex sentences of Abū Mansūr al-Māturīdī's “Kitāb at-Tawhīd” as a result, it has been proven that the doctrine of Māturīdiya contributed to the recognition of the doctrine as an independent doctrine;

During the Abbāsīd Caliph al-Rāzī's time, no scholar in Baghdad was able to solve the unknown Shari'i problem that Abū Mansūr al-Māturīdī revealed with a clear answer. It is proved by his words that solved the conflicts that arose in the issue of “imāmat” (leadership) (الديانة والإمامة) during his reign: “Religion is in the hands of prophets, and politics is in the hands of emirs and kings” (الديانة في ايدي الأنبياء والسياسة في ايدي الملوك);

At the end of the XI century, the main reasons for the weakening of Māturīdiya doctrine in Māwarā'annahr are the first: the difficulties in understanding and interpreting the works of Imām Māturīdī, who are considered the original sources of the Māturīdī scholars in the region, and the second: the arrival of the Ash'aris under the patronage of the Seljuks, whose role in the sphere of influence was increasing, began to enter the region.

Practical results of the research. In the dissertation, following rare manuscripts that are preserved in Turkey: Abū Sa'id al-Rustug'fāni “Fawā'id” (فوائد) (Sulaymaniyah Library. New Jame. Inv. №:547), “al-As'ila wal ajwiba” (الأسئلة والأجوبة) (Sulaymaniyah Library. Inv. №:1829), al-Hakīm as-Samarkandī's treatise “Risāla fil imān” (رسالة في الإيمان) (Ankara University, Faculty of Theology, Inv.№: 237.4.) are used to shed light on the history of Māturīdiya doctrine;

Through the comparative analysis of “Kitāb al-Tawhīd” and “Tabsirat al-Adilla” works, the specific characteristics of the two works as reference works in the study of the Māturīdiya School of Kalām in the following centuries have been revealed;

The political and social situation of the Sāmānid period in Māwarā'annahr in the VIII-IX centuries is analyzed, and it is proved on the basis of classical sources that it had a positive influence on the formation and development of the doctrine of Māturīdiya;

Abul Mu'in al-Nasafi's work “Tabsirat al-Adilla” was analyzed, and through the materials about the scientific heritage of the Hanafī scholars of

Māwarā'annahr, it was revealed that the work is of great importance not only as a science of Kalām, but also as an encyclopedic work;

In the recognition of the doctrine of Māturīdiya as an independent doctrine in the XI-XII centuries, Abul Mu'īn al-Nasafī's method of explaining the doctrine in his works was researching the opinions of the famous Hanafī-Māturīdī scholars of his time and issues related to the history of the science of Kalām, adding additional evidence and comments to them, based on logical consistency proved to be the main means of enrichment in terms of classification;

Based on the scientific results and conclusions obtained during the research, the formation of subjects named "Scientific heritage of Māwarā'annahr scholars", "Modern problems of the science of the Kalām" and "Resources related to the teaching of Māturīdiya" in the curriculum of 70220207-Islāmic studies specialization in the International Islāmic Academy of Uzbekistan and 5160100-Islāmic studies curriculum was ascertained.

Reliability of research results. It is explained by the implementation of the conclusions, proposals and recommendations in the collections of republican and international scientific conferences, articles published in special journals and foreign scientific journals, published monographs and pamphlets, and the results obtained are confirmed by authorized organizations.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research results is explained by the fact that the theoretical conclusions of the dissertation and the manuscript sources included in the scientific circulation can be used to perfect the theoretical concepts of the formation of methodological approaches by having information about the dogmatic scientific centers and Hanafīa jurists that operated in the middle ages in Māwarā'annahr and the correct interpretation of the teaching of Māturīdiya.

The practical significance of the research results is explained by the fact that the conclusions obtained by researching the written cultural heritage sources related to the history of Māturīdiya teaching serve to create textbooks and training manuals, improve the content of lectures and seminars in the religious secondary special educational institutions of the Republic.

Introduction of research results. On the basis of scientific conclusions and recommendations developed as a result of the study of the history of the formation of the doctrine of Māturīdiya in the Middle Ages in Māwarā'annahr and the rare sources related to this doctrine:

In the first half of the X century, Abū Mansūr al-Māturīdī in Māwarā'annahr in his work "Kitāb al-Tawhīd" for the first time used reason as a firm proof in relation to narration in solving doctrinal issues, as a result of this, scientific conclusions about the development of orthodox Kalām science in the country have been included in the content of the book entitled "Imām Māturīdī" written on the order of the Imām Māturīdī International Research Center (Reference No. 187. 01/05/22/2021 of the Imām Māturīdī International Research Center under the International Islāmic Academy of Uzbekistan). As a result, the application of these scientific conclusions served to create an idea

among students about the essence, history of development and importance of Māturīdiya doctrine today;

Abū Sa'id al-Rustug'fānī, because of the criticisms expressed by some scholars regarding the habit of some of Imām Māturīdi's disciples to walk with luxurious clothes and dignity, in his "Fawā'id" work: "If Allah has given a blessing (wealth) to his servant, then He will show the sign of that blessing (beautiful clothes) on him He likes to see", the scientific conclusions about the revelation of the hadith in the content of which preached that a Muslim should be adorned with beautiful clothes were prepared on the basis of the order of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. This is included in the content of the textbook "Kalām" (Deed No. 02-03/3027 of April 20, 2022 of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan and Order No. 676 of December 28, 2020 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education). As a result, the application of these scientific conclusions served to clearly understand the history of the science of the Kalām, its original content, and the importance of the people of the Sunnah community in the science of the Kalām;

Abul Mu'in al-Nasafi in the work "Bahr al-Kalām" along with doctrinal issues, for the first time introduced a didactic style to the series of works related to Māturīdiya by showing the virtues of patience, honest occupation, moral qualities and disparaging vices such as greediness and stinginess, the scientific conclusions that have been proven to have been imported have been incorporated in the content of the textbook "History of Māturīdiya Teaching" published by order (Order No. 522 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education dated October 6, 2020). As a result, students learned new information about the history, sources, and scientific heritage of the scholars of Māturīdiya teaching;

At the beginning of the XI century and at the end of the XII century, the main purpose of Abul Mu'in al-Nasafi's writing "Tabsirat al-Adilla was to protect the teachings of Māturīdiya from the Ash'arī scholars who entered Movarunnahr, to make the complex sentences of Abū Mansūr al-Māturīdi's "Kitāb at-Tawhīd" popular and widely held, from the scientific conclusions, which were proved to be the main contribution to the recognition of the Māturīdiya doctrine as an independent doctrine, were included in the content of the books "Samarkand Scholars", "Māturīdiya School of Kalām Science in Māwarā'annahr" published by the (Imām Bukhari International Research Center on the order of Act No. 02/148 dated 04.05.2021 of the Bukhari International Research Center). As a result, it served to enrich the knowledge of the general public and scientific researchers about the role of Abul Mu'in Nasafi in the development of Māturīdiya doctrine;

During the Abbāsīd Caliph al-Rāzī's time, no scholar in Baghdad could solve the unknown Shari'i problem of religion and politics that Abū Mansūr al-Māturīdī revealed with a clear answer. Imām Tirmidhi International Research Institute was incorporated into the content of the book "Teaching of Māturīdiya

and the Scientific Heritage of Abul Mu'īn Nasafī" published by the center on the basis of an order (Deed No. 01-07/83 dated 04.05.2021 of Imām Termizi International Research Center). As a result, it served to expand the imagination of the scientific community and researchers regarding the spread of Imām Māturīdī's views and his recognition;

At the end of the XI century, one of the main reasons for the weakening of the Māturīdī doctrine in Māwarā'annahr is the first: the difficulties in understanding and interpreting the works of Imām Māturīdī, who are considered the original sources of the Māturīdī scholars in the region, and the second: the fact that the Ash'aris, under the patronage of the Seljuks, whose influence was increasing, began to enter the region. It was used in the preparation of the scripts of the systematic programs of "Hidoyat Sari", "Uzbekistan - the land of great scholars", "Ajodlar Ibrati" on "Mahalla" TV channel of the "Uzbekistan" TV channel (No. 02-13-714 dated 10.05.2021 of the National Television and Radio Company of Uzbekistan reference). As a result, the audience was able to understand the importance of the scientific heritage of Abū Mansūr al-Māturīdī, the original essence of the teachings of Māturīdiya, and the importance of in-depth study of the scientific heritage of the scholars of Māturīdiya in the era of globalization.

Approbation of research results. The results of the study were discussed at 15 scientific conferences and seminars, including 9 international and 6 national scientific conferences.

Publication of research results. 23 scientific papers have been published on the main content of the study. Of these, 2 monographs, 2 textbooks, on the recommended publications for doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan published 19 articles in scientific publications, including 16 national and 3 foreign journals.

The scope and structure of the dissertation. The content of the dissertation consists of an introduction, four chapters containing thirteen paragraphs, a conclusion, a list of sources and references used, and appendices. The volume of the dissertation, including applications, is 254 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introduction is based on the relevance and necessity of the dissertation topic. The relevance of the research to the priority directions of the development of science and technology of the republic, the review of foreign scientific research on the subject of the dissertation, the purpose, tasks, object and subject are shown. Also, information on the scientific novelty, structure, practical results, and reliability of the results, theoretical and practical significance, and introduction into practice, approval of the results, publication, volume and structure of the dissertation is presented.

The first chapter of the dissertation, entitled "**Fundamentals and features of the formation of the doctrine of Māturīdiya in Māwarā'annahr**",

analyzes the different attitudes and approaches to the study of Māturīdiya doctrine, the history of the Kalām and the factors of entry into Māwarā'annahr.

In particular, the first paragraph, entitled “*Theoretical and methodological bases of the study of the doctrine of Māturīdiya*”, provides a comparative analysis of the methods used by modern Turkish and Khalij scholars in the study of the doctrine of Māturīdiya. Turkish scholars follow the principles of objectivity in the study of the doctrine of Māturīdiya and recognize this doctrine as an integral part of the Sunni faith (orthodox Islām). Such attention can be found in the works of Turkish researchers such as S. Kutlu⁶, B. Topaloğlu⁷, A. Ak⁸, M. Yazicioğlu⁹. Turkish scholars regarded Abū Mansūr al-Māturīdī as the most important reformer of the Hanafī creed in Māwarā'annahr and took an objective approach to the doctrine of Māturīdiya. Some Turkish researchers have used contradictory inductive and deductive methods in studying the doctrine of Māturīdiya. For example, S. Kutlu undoubtedly bases the genesis of the doctrine of Māturīdiya on the doctrinal views of Abū Hanīfa, and in his research he first dwells on the scientific heritage of Abū Hanīfa and the Hanafī creed, and then goes on to shed light on the doctrine of Māturīdiya. Here, the researcher recognizes the doctrine of Māturīdiya as a general product of Abū Hanīfa's doctrinal views through the deductive method¹⁰.

The style of Western orientalists in the study of the doctrine of Māturīdiya is slightly different from that of Turkish scholars. For example, the articles of the English scholar W. Madelung, unlike the Turkish scholars, are far from glorifying and exalting Imām A'zam Abū Hanīfa or Abū Mansūr al-Māturīdī¹¹.

However, the researches of some modern Arab scholars such as Ahmad ibn Awazullah al-Harbī and Muhammad ibn Abdurrahmān al-Humays, entitled *Al-Māturīdiya: “Al-Māturīdiya: dirāsatan and wa taqwīman”*, and “*Usūl ad-dīn indal Imām Abī Hanīfa*”, are devoted to a complete critique of Māturīdiya and Hanafī teachings. For example, in the introductory part of his book, “*Al-Māturīdiya: dirāsatan and wa taqwīman*”, Ahmad ibn Awazullah quotes the praises of the period in which Māturīdī lived, his teachers and students, and the scholars of his scientific heritage, with words and quotations, and concludes: in the eyes of his supporters, Abū Mansūr al-Māturīdī is supposed to be a high-ranking person. In fact, these scribes allowed Māturīdī to exaggerate in praise of

⁶ Kutlu Sönmes. *Turklerin Islamlaşma Suresinde Murçie ve tesirleri*. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. XI. – 332 p.

⁷ Topaloğlu B. *Nüreddin es-Sâbûnî. Mâtürîdiyye Akâidi*. Dr. Bekir Topaloğlu tercime ve neşri. – Ankara: 1998. – P. 215.

⁸ Ahmet Ak. *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik / Monograph*. – İstanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008. – P. 216.

⁹ Yazicioğlu M.S. *Mâtürîdî ve Nesefiye gore insane hürriyeti kavrami*. M.E.B. Yayinlari. – İstanbul: 1992. – P. 144

¹⁰ See for example: Kutlu Sönmes. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik : tarihi arka plan, hayatı, eserleri, fikirleri ve Mâtürîdîlik mezhebi*. / yay. haz. Sönmez Kutlu. – Ankara: Avrasya Yayın Reklam Mat., 2003.

¹¹ Refer for instance: Madelung W. *The Spread of Mâturidism and the Turks // Actas IV Congresso de Estudos Arabes Islâmicos*. Coimbra-Lisboa. 1 a 8 de Setembro de 1968. – Leiden: Brill, 1971. – P. 109-168; Madelung W. *Abū l-Mu'īn al-Nasafī and Ash'arī Theology // Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth*. Vol. II: *The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture / Edited by Carole Hillenbrand*. – Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000. – P. 318-330; Madelung W. *The Early Murji'a in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Hanafism // Der Islam*. – 1982. – № 59. – P. 32-39.

him, and even exalted him above his original level. This is the case of every nation that is fanatical with its Imām. Such panegyrist scholars do not actually look at deeds and personalities through the eyes of the Shari'ah. As a result, they will become those who do not distinguish between truth and falsehood, and who do not give people the same definition.¹² The second researcher, Muhammad ibn Abdurrahmān al-Humays, in his book "Usūl ad-dīn indal Imām Abi Hanīfa", mentions that all the Mu'tazilite scholars were in Hanafī jurisprudence and adds them to the ranks of Abū Hanīfa's followers¹³. He also considers Abū Mansūr al-Māturīdī as a Hanafī-Murji'ī. In this paragraph, the methods of these two Arab scholars are critically analyzed.

The second paragraph, entitled "*History of Kalām science and the role of socio-political factors in its spread in Māwarā'annahr,*" states that "Kalām" in Arabic means speech, statement. The science of Kalām and Akā'id is the most basic and necessary science among the Islāmīc sciences. Because the correct interpretation or non-interpretation of this science will affect the acceptance of the remaining prayers of man or what his condition will be in the hereafter in general.

Initially, all Islamic sciences were collectively referred to as "Islamic sciences" or "Fikh sciences"¹⁴. Later, various sciences (hadith, tafsir, Fikh, tasawwuf, Akā'id) emerged from it and began to be recognized as a science specific to Islām. Akā'id was also called by various names until it remained stable in this name. Akā'id has been called by different names at different times, such as al-Fikh al-akbar, Ilm al-Kalām, Usūl ad-dīn, Imān, Ilm at-Tawhīd, and Ilm al- Akā'id.

In the I/VII-III/IX centuries, the city of Balkh and the city of Ray of Khurasan gained fame as the largest centers of knowledge, and it was in these cities that the followers of Abū Hanīfa, the Hanafīs, were active. It is as a result of their efforts that the Hanafī doctrine arrived in Māwarā'annahr and spread widely. As a result, many Hanafī scholars emerged in Māwarā'annahr.

In Balkh following scholars learned Abū Hanīfa's thoughts either from himself or from his students were Abū Iskhāq Ibrahīm ibn Sulaymān ibn Zayyād (second half of the IInd century A.H.), Abū Umar ibn Muhammad ibn Maimūn ibn Bahr ibn Sa'd ibn al-Rammāh (d. 171/787), Abū Muhammad Salm ibn Salīm al-Balkhī (d. 194/809), Abū Muti' Hakam ibn Abdullah al-Balkhī (d. 199/814), Abū Mu'āz Hamīd ibn Sulaymān al-Balkhī (d. 199/814) Scholars such as .) and rendered a great service in the wide dissemination of Abū Hanīfa's ideas in Balkh.

The second country where Hanafī teachings are prevalent is Ray. This is because Hārūn al-Rashīd, one of the Abbāsīd caliphs, and Ma'mūn had sent

¹²Ahmad ibn Awazullah al-Harbī. Al-Māturīdiya: dirāsatan and wa taqwīman. – Ar-Riyadh: "Dār as-samā'i", 2000. – P. 99 (Afterwards: Harbī. Māturīdiya).

¹³ Muhammad ibn Abdurrahmān al-Humays. Usul ad-dīn indal Imām Abī Hanīfa. – Ar-Riyadh: "Dār as-samā'i", 2007. – P. 625-631 (Afterwards: Humays. Usul ad-dīn indal Imām Abī Hanīfa).

¹⁴ Sagdiev Kh. Gradual stages of the naming of doctrinal works // Scientific bulletin of Samarkand NU. – 2015. – No. 2. – P. 44.

famous Hanafī judges to the land of Ray to oppose the Zaydis from the Shiites. Because the position of the Shiites in this country was becoming stronger.

In the history of Islām, many famous scholars grew up in this city, and Ray scholars were called “ar-Rāzī”. Among the scholars who grew up in Ray were Abū Bakr al-Rāzī (d. 300/912), the great thinker and mystic Fakhruddīn al-Rāzī (d. 606/1209), and Abū Bakr Jassās al-Rāzī.

If we look at the history of the city of Ray at that time, the Abbāsids at first brought to the city of Ray the student of Abū Yūsuf, Fazl ibn Ghanīm al-Huzaynī (d. 236/850) from Marv, then Muhammad al-Shaybānī and the student of Abū Mutī’ al-Balkhī, Muhammad ibn Muqātil ar-Rāzī (d. 248/862) they appointed as a judge¹⁵.

In the third paragraph of this chapter, entitled “*The role of the first Hanafī scholars in the introduction of the Hanafī creed to Samarkand*”, it is stated that Abū Hanīfa’s disciples and Hanafī scholars tried to spread his views on the *Usūl* and *furū’* first in Balkh and then throughout Khorasan. As a result, Hanafī teachings soon began to permeate other cities in the region. The appointment of Hanafī clerics as judges and other senior positions by the state further enhanced the prestige of Abū Hanīfa’s teachings in the region¹⁶.

The scholars who learned from Abū Hanīfa and spread his ideas in Māwarā’annahr are:

1. Abū Muqātil Hafs ibn Salm (Suhayl) al-Fazzārī as-Samarkandī.
2. Nasr ibn Abū Abdimalik al-Atāqī.
3. Shāriq ibn Abū Muqātil.
4. Ma’rūf ibn Hasan.
5. Yunus ibn Sabīh.
6. Iskhīq ibn Ibrahīm al-Hanzalī¹⁷.

The educational process and the duties of a judge initiated by the students of Abū Hanīfa lasted for many years in Samarkand. During the century and a half between 150/767 and 300/912, important processes took place here, and as a result, schools such as the “Samarkand School” were established in the country. In particular, Hanafī scholars, supported by the Abbāsids as a state policy, were given judicial positions in Samarkand, as in other cities. These processes contributed to the spread of Hanafism in Samarkand¹⁸.

The appointment of Hanafī judges to the provinces of Khorasan and Māwarā’annahr on the basis of cities such as Balkh, Ray and Samarkand, and the predominance of Hanafī teachings in the country, laid the foundation for the formation of the Māturīdiya doctrine in this region.

The second chapter of the dissertation “**Socio-political and cultural environment in Samarkand in the IX-X centuries**” analyzes the social

¹⁵ Kutlu Sönmes. *Türklerin İslamlaşma Suresinde Muçie ve tesirleri*. – P. 225.

¹⁶ Asqalānī, Ibn Hajar Abūl Fazl Ahmad ibn Alī. *Lisān al-Mīzān*. – Beirut: “Mu’assasa al-Ālamī”, 1986. – Vol.V. – P. 469 (Afterwards: Ibn Hajar. *Lisān al-Mīzān*).

¹⁷ Kardarī, Hafiziddin Muhammad ibn Muhammad ibn Shihāb al-Khwarazmī al-Bazzāzī. *Manāqib Abū Hanīfa*. – Beirut: 1981. – P. 514 (Afterwards: Kardarī. *Manāqib*).

¹⁸ Madelung W. *The Early Muçji’a in Khorāsān and Transoxania and the Spread of Hanafism // Der Islam*. – 1982. – № 59. – P. 32-39.

situation of the Sāmānid period, the ideological schools of that period and the first works on the doctrine of Māturīdiya. In the first paragraph of this chapter entitled “*Analysis of Socio-Political Processes during the Sāmānid Period*”, information is given about the history of the Sāmānids in Istakhri’s “*Suvar al-aqālim wal masālik wal mamālik*”, in Ibn Havqal’s “*Sūrat al-ardh*”, in Maqdīsī’s “*Ahsan al-taqāsīm*” is given detailed information in their works. In Māwarā’annahr, the Sāmānid capital cities were mainly Samarkand and Bukhara, and the Emirate’s borders stretched from the Turkic states to Iraq, and from India to Rome. This dynasty ruled for 102 years and 6 months¹⁹. The land of Māwarā’annahr was dependent on the caliphate in Baghdad after Damascus until the time of Ma’mūn. The Sāmānids began a political upsurge in the early III/IX centuries during the Ma’mūn caliphate. When Ma’mūn became the caliph, he knew the children of As’ad ibn Sāmān from people close to him and appointed him the chief of Māwarā’annahr. Thus, Māwarā’annahr fell into the hands of the Sāmānids.

Until 261/875, the Sāmānids were subject to the central caliphate. From 261/875, they established the Sāmānid state as an independent empire²⁰. It was not until the reign of Ismā’īl Sāmānī, who ruled Bukhara from 261/874 and the whole of Māwarā’annahr from 279/892, that it became possible to get rid of this dependence.

The relationship between Ismā’īl Sāmānī and the Abbāsīd caliph is variously covered in historical sources. For example, the encyclopedic scholar Jamal al-Qarshī states in “*al-Mulhaqat bis surah*” that Ismā’īl Sāmānī was very obedient to the Abbāsīd caliph and destroyed the Saffarids at their suggestion. However, other sources state that the Abbāsīd Caliph Mu’tadīd Billah appointed Amr ibn al-Lays, the leader of the Saffarids, as the governor of Khorasan, which angered Ismā’īl and he fought against Amir.

Sources also say that the Sāmānid emirs, especially Ismā’īl Sāmānī, waged jihad against foreigners and non-Turks at the time. In particular, Western scholars express many negative opinions about the Sāmānid dynasty with this argument. For example, researcher D.J.Tor states in his article “*The Islāmization of Central Asia in the Sāmānid Era and the Reshaping of the Muslim World*” that Ismā’īl Sāmānī organized a campaign to Islāmize Central Asia²¹. His policy was built on military commanders and ambitions. Ismā’īl directed his power to piety and, above all, to the holy war against the Turks who had not converted to Islām²². According to the researcher, the real purpose of Ismā’īl Sāmānī’s struggle against the pagan Turks was to show himself close to the central caliph and thus to gain a foothold over the Saffarids²³.

¹⁹ Jamāl al-Karshī. *Al-Mulkhakāt bis surākh* / Editor. A.Muminov. Introduction, translation from Arabic-Persian, commentary, text, facsimile Sh.Vakhidov, B.Aminov. – Almaty: Dyke-Press, 2005. – P. 98 (Afterwards: Karshī. *Mulkhakāt*).

²⁰ Harbī. *Māturīdiya*. – P. 86.

²¹ Karshī. *Mulkhakāt*. – P. 98.

²² D.G.Tor. *The Islamization of Central Asia in the Sāmānid era and the reshaping of the Muslim world* / *Bulletin of SOAS*, 72, 2 (2009). – P. 287.

²³ D.G.Tor. *The Islamization of Central Asia in the Sāmānid era and the reshaping of the Muslim world*. – P. 285

Researcher D.J.Thor's article came to one-sided conclusions. D.J.Thorn's conclusion that Ismā'īl Sāmānī fought against the pagan Turks in order to avenge his personal ambitions and revenge Saffarids is somewhat reasonable. Because Ismā'īl Sāmānī's struggle against the non-Turks was a requirement of the political and social environment of that time.

Ibn Hallikan described the rulers of the Sāmānid state as follows: Whoever of them ascended the throne was called the "Sultan of the Sultans" and was known by that name²⁴. The name would seem to be a sign to him. They were usually fair, intelligent and knowledgeable.²⁵ Ibn al-Asīr described Ahmad ibn al-Assād, one of the sultans of the Sāmānid state, as follows: The same opinion was expressed about the sultan's son Ismā'īl: "Ismā'īl was a wise, just, kind and gentleman."²⁶

The Sāmānid kings paid great attention to science and its people. As a confirmation of this, many general and specific libraries have been built in the country. Ibn al-Asīr described the Sāmānid king Ismā'īl ibn Ahmad ibn Asad: "Ismā'īl was a good man, he loved and respected the people of knowledge and religion."²⁷

Sources say of Ismā'īl himself: "I lived in Samarkand. One day I was thinking about what was taken by oppression. Then Abū Abdullah Muhammad ibn Nasr al-Fakīh al-Shāfi'ī²⁸ entered. I glorify his knowledge and religion²⁹.

During the Sāmānid period, the land of Māwarā'annahr produced mature scholars in hadith, jurisprudence, dictionary, and other Islāmic sciences. They showed great perseverance in their zeal and perseverance in the path of knowledge. No matter how far they went, they went to distant cities and learned with difficulty.

The second chapter, entitled "*History of "Dār al-Juzjāniya" and "Dār al-Iyādiya" Schools of thought*", states that during the reign of Abū Mansūr al-Māturīdī, the school of "Dār al-Juzjāniya" played an important role in the spread of Abū Hanīfa's ideological views in Samarkand which was considered as the center. Until the middle of the IV/X century, Abū Mansūr al-Māturīdī grew up in this center, which operated in the direction of Ahl al-Ray, and then in the direction of Ashk'āb al-Hadīth, and taught about a thousand students. If we look at the history of this school, it was built in the III/IX century by Abū Muqātil as-Samarkandī. It was later developed by Abū Sulaymān al-Juzjānī and Abū Bakr Ahmad ibn Ishāq ibn Subayh al-Juzjānī.

²⁴ Ibn Hallikan. *Wafayāt al-A'yān*. Ehsan Abbas edition. - Beirut: "Dār Sādir" publishing house. Volume V. 1978. - Vol. IV. - P. 245.

²⁵ Ibn al-Asīr. *Al-Kāmil fit tarīkh*. - Beirut: "Dār Beirut" publishing house. Volume X. 1968. - Vol.VII. - P. 279 (Afterwards: *Al-Kāmil*).

²⁶ *Al-Kāmil*. - Vol.VIII. - P. 5. See more: Harbī. *Māturīdiya*. - P. 87.

²⁷ *Al-Kāmil*. - Vol.VII. - P. 282.

²⁸ Muhammad ibn Nasr ibn AL-Hajjaaj Al-Marwazi Abu Abdulloh Al-Hafiz was an imam of his age. He was born in Baghdad in 202/818 and died 294/907.

²⁹ Harbī. *Māturīdiya*. - P. 89.

Abū Muqātil as-Samarkandī (d. 208/823) studied with Abū Hanīfa himself and returned to Samarkand to spread the ideas of his teacher. He later brought the famous work “al-Ālim val muta’allim” to Samarkand and taught it³⁰.

Founded by Abū Hanīfa’s students, the school later became an important educational center for many years, teaching Hanafī teachings. Ibn Zakariyya compiled a series of scholars who were engaged in teaching in “Dār al-Juzjāniya” as follows³¹:

1. Abū Hanīfa Nu’mān ibn Sābit (d. 150/769).
2. Al-Imām Abū Abdullah Muhammad ibn al-Hasan al-Shaybānī (d. 189/805).
3. Abū Sulaymān Mūsā ibn Sulaymān al-Juzjānī (d. 200/816).
4. Ash-Shaykh al-Fakīh Abū Bakr Ahmad ibn Iskhāq al-Juzjānī (d. 250/864).
5. Al-Fakīh al-Imām Abū Abdullah ibn Abī Bakr al-Juzjānī (d. 285/898).
6. Abū Nasr Ahmad ibn al-Abbās al-Iyādī (d. 275/889).
7. Abū Mansūr al-Māturīdī (d. 333/944).

If we pay attention to this series, three scholars with the ratio of “Juzjāniya” are mentioned. According to sources, the reason for naming the center “Dār al-Juzjāniya” was that these three scholars were the first main teachers of the center.

Most scholars have speculated that the “Dār al-Iyādiya” school was founded in the IV/X centuries³². It is known that “Dār al-Iyādiya” was founded in Samarkand by Abū Ahmad al-Iyādī. The followers of Iyādiya, who emerged among the Hanafīs during the time of Abū Mansūr al-Māturīdī, strongly opposed the interpretation of mutashabih verses and the fact that the mind is the main document³³. In this way, they separate themselves from the Ahl al-Ray, which has been preserved since Abū Hanīfa, and support the Ahl al-Hadīth. Those who supported the ideas of the Ahl al-Hadīth were the followers of Iyad, the most famous of whom was Abū Ahmad al-Iyādī³⁴. The main representatives of the “Dār al-Iyādiya school are the brothers Abū Ahmad al-Iyādī and Abū Bakr al-Iyādī and al-Hakīm as-Samarkandī.

There were some differences between “Dār al-Juzjāniya” and “Dār al-Iyādiya” schools. There were disagreements between the two schools on issues such as reason, faith, ulul amr (obedience to the leader), irja, and the interpretation of mutashabih verses.

The third paragraph, entitled “*Early Works on theology in Māwarā’annahr,*” provides information about the earliest works written during

³⁰ Kutlu Sönmes. *Māturīdīlign Tarihi Arka Planı*. – Ankara: 2003. – P. 124-125.

³¹ Ibn Zakariyyā Yahyā Ibn Iskhāq. *Sharh Jumal usūl ad-dīn li Abī Salama al-Samarkandī*. Manuscript. Turkey. Suleymaniye Library. Shahid Ali Pasha section. Inv. 1648/3. – Sh. 160^b, 161^b, 162^a (Afterwards: Ibn Zakariyyā. *Sharh Jumal*).

³² Ahmet Ak. *Büyük Türk Âlimi Māturīdī ve Māturīdīlik / Monograph*. – Istanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008. – P. 108. (Afterwards: Ahmet Ak. *Māturīdī ve Māturīdīlik*).

³³ Ahmet Ak. *Māturīdī ve Māturīdīlik*. – P. 108.

³⁴ Same book. See. – P. 109.

the scholar's lifetime. Examples of famous works written during the time of Abū Mansūr al-Māturīdī include:

1. "Kitāb al-Sawād al-A'zam"³⁵. Al-Hakīm as-Samarkandī wrote this work during the Sāmānid period at the request of official governors. When the Sāmānid emir Ismā'īl ibn Ahmad (279/897-295/907) ruled Bukhara and Samarkand, in 290/902 he gathered all the prominent scholars of Māwarā'annahr and ordered them to write a work describing the Sunni faith. This responsibility has been entrusted to the Hanafī scholar al-Hakīm as-Samarkandī. Thus, he began to write his work "al-Sawād al-A'zam".

2. "Risāla fil imān". The author of this pamphlet, whose full name is "Risāla fil imān juz' minal imān", is al-Hakīm as-Samarkandī. The pamphlet is only two pages long and was published in 1872 as an appendix to the edition of "al-Sawād al-A'zam".

3. "Al-Masā'il al-ashriya al-iyādiya". This work, also known as "Masā'il min asl ad-dīn", was in the form of a small pamphlet and has survived to the present day³⁶.

4. "Jumal Usūl ad-dīn". Abū Salama Muhammad ibn Muhammad as-Samarkandī, a student of Abū Mansūr al-Māturīdī, later wrote a commentary on this work, Ibn Zakariya Yahyā ibn Iskhāq, entitled "Sharh Jumal Usūl ad-dīn li Abi Salama as-Samarkandī"³⁷.

5. "Al-As'ila val ajviba". This work belongs to another student of Māturīdī, Abul Hasan Alī ibn Sa'id ar-Rustug'fānī (d. 350/961)³⁸. The work consists of only seven questions and answers.

6. "Al-Favā'id". This work is also written by Abul Hasan Ali ibn Sa'id ar-Rustug'fānī. A rare manuscript is kept in the manuscript of "Majma 'al-Hawādis van Nawāzil" by Ahmad ibn Mūsā al-Kashshī (d. 550/1155), which is kept under number 547 in the New Jame section of the Sulaymaniyah Library in Istanbul³⁹. The play deals mainly with jurisprudential issues such as fasting, prayer, faith, marriage, and morality.

The third chapter, entitled "**Abū Mansūr al-Māturīdī and the Emergence of the Doctrine of Māturīdiya**", provides information about the life of the scholar, his scientific heritage, the issue of reason and transmission in the doctrine of Māturīdiya, and several famous representatives of the doctrine of Māturīdiya. In the first paragraph of this chapter, entitled "*Life and Scientific Legacy of Abū Mansūr al-Māturīdī*," the scholar's full name is Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmūd Abū Mansūr al-Māturīdī as-Samarkandī. Existing

³⁵ "Al-Sawād al-A'zam" was published several times, in particular, in Kazan in 1878 and in Istanbul in 1872.

³⁶ The manuscript copy of "Al-Masā'il al-ashriya al-iyādiya" is stored in the Hakīm Alī Pasha section of Istanbul's Sulaymaniyah Library with the number 402. The manuscript of Muhammad ibn Ibrahim al-Hāsiri's work entitled "Al-Hāvi fil fatāwa" is located on sheetes 251^{a-b}.

³⁷ The manuscript copy of "Sharh jumal usul ad-din" is stored in the department Ra'is al-kuttab of Istanbul's Sulaymaniyah Library with the number 1648/3.

³⁸ A rare manuscript copy of "Al-As'ila val ajviba" is stored in Sulaymaniyah Library, Mulla Murād section of Istanbul with the number 1829.

³⁹ For reference, see Ahmad ibn Mūsā al-Kashshī. Majma'al-Hawādis van Nawāzil. Istanbul. Suleymaniye Library. Manuscript. Yeni Jame'. Inv. No. 547. – Sh. 285^b-317^b.

discrepancies in the date of birth, i.e., 256/870 and 238/853, are analyzed as to which one is justified⁴⁰.

The same information about the date of death of the scholar is given in all the books of the strata as 333/944.

Abū Hafs al-Nasafī's "al-Qand" contains information about the following two descendants of the scholar:

1. Ash-Sheikh al-Kāzi al-Hasan al-Māturīdī (d. 450/1059)⁴¹.
2. Al-Kāzi Abul Hasan Ali ibn al-Hasan al-Māturīdī (d. 511/1117)⁴².

Jamāl al-Qarshi's "Al-Mulhakāt bis surah"⁴³ states that an ideological issue was not resolved in the presence of the Caliph of Baghdad⁴⁴, and that the Caliph Imām Māturīdī sent an envoy to Samarkand asking for a solution to this fatwa. The play expresses the astonishment of Ambassador Māturīdī for being a simple and humble man.

According to sources, Māturīdī wrote works in three areas: Kalām, tafsir and Fikh. In "Tabsirat al-Adilla", Abul Mu'īn al-Nasafī cites the following works by Māturīdī⁴⁵:

1. "Kitāb at-Tawhīd";
2. Ta'wilāt al-Qur'ān al-Karīm;
3. "Kitāb al-makālat";
4. "Kitāb radd al-avā'il al-adilla lil Ka'bī";
5. "Kitāb radd tahzīb al-jadal lil Ka'bī";
6. "Kitāb bayān vahm al-mu'tazila";
7. "Kitāb fir radd alal qarāmīta";
8. "Radd va'id al-fussāq lil Ka'bī";
9. "Radd Kitāb al-Imāma li ba'z ar-ravāfidh";
10. "Radd al-Usūl al-khamsa li Abī Umar al-Bākhilī";
11. "Sharh al-Jāmī 'as-Saghīr";
12. "Kitāb al-jadal fī Usūl al-Fikh";
13. "Ma'khaz ash-sharī'a fī Usūl al-Fikh".

In modern research, five different genealogies of Imām Māturīdī's teachers have been compiled. However, Abul Mu'īn al-Nasafī in his "Tabsirat al-Adilla" states that Abū Mansūr al-Māturīdī attended and learned from the following five scholars⁴⁶:

1. Muhammad ibn Muqātil ar-Rāzī.
2. Abū Nasr Ahmad ibn al-Abbās al-Iyādī.
3. Abū Bakr Ahmad ibn Iskhāq ibn Sālih al-Juzjānī.
4. Nusayr ibn Yahyā al-Balkhī.

⁴⁰ Muhammad Ayyub. Aqīdat al-Islām wal Imām al-Māturīdī. – pp. 264-265. See also: Harbī. Māturīdiya. – P. 96.

⁴¹ Nasafī, Abū Hafs Umar ibn Muhammad. Al-Qand fī zikri Ulamā'i Samarkand / Yusuf al-Hadi prepared for publication. – Tehran: "Oynai Meros", 1999. – P. 420.

⁴² Ahmet Ak. Māturīdī ve Māturīdīlik. – P. 37

⁴³ Karshī. Mulkhakāt. – P. 92.

⁴⁴ The book does not mention which caliph he is. But if it is taken in terms of years, it can be assumed that Caliph ar-Razi billah (reigned as caliph in 322/934-328/940).

⁴⁵ Look at Māturīdī works: Tabsira. – Vol. I. – P. 359.

⁴⁶ Tabsira. – Vol. I. – P. 162.

5. Abū Bakr Muhammad ibn Ahmad ibn Rajā al-Juzjānī.

The sources mention the following scholars among the disciples of Abū Mansūr al-Māturīdī;

1. Abul Qāsim al-Hakīm as-Samarkandī. (d. 335/947)⁴⁷.

2. Abul Hasan ar-Rustugʻfānī. He died in 345/956⁴⁸.

3. Abū Salama as-Samarkandī. He wrote a work called “Jumal Usūl ad-dīn”.

In the second paragraph of the third chapter, entitled “The general essence of the doctrine of Māturīdiya and the role of the mind in it”, it is expedient to explain the essence of the doctrine of Māturīdiya in five general terms:

1. *Sources of knowledge*: The core is threefold: The five senses (sight, hearing, smell, taste, touch); Aql; Accurate (healthy) message;

In the doctrine of Māturīdiya, the information obtained through these three ways is solid information.

2. *Divinity (knowledge of Allah)*: The issue of monotheism is strictly adhered to in the teachings of Māturīdiya. This refers to the mushabbiha and mujasimah who compare Allah to form and body, the Muʻtazilites who deny the eternity of the essence and attributes of Allah, and the denials of non-believers against Christians. Abū Mansūr al-Māturīdī uses the term "shayʻ" in reference to Allah, as evidenced by Surat ash-Shurā, verse 11 of the Qurʻān.

3. *Nubuwwat (Matter of Prophecy)*: In the teachings of Māturīdiya, all the prophets are recognized as the best among mankind.

4. *The science of the unseen (eschatology)*: According to the teachings of Māturīdiya, there is a barzakh life between manʻs life in this world and in the hereafter. In this case, a person is given pain or pleasure in the barzakh, depending on his condition in this world. In the case of Barzakh, the Māturīdīs were opposed to the Muʻtazilites.

5. *The issue of imāmate (caliphate, leadership)*: Surprisingly, the issue of imāmate is not disclosed in Abū Mansūr al-Māturīdīʻs “Kitāb at-Tawhīd”. However, in “Tabsirat al-Adilla”, a commentary on Kitāb at-Tawhīd, the issue of imāmate is addressed at the end of the book. The reason why the issue of imāmate is not mentioned in “Kitāb at-Tawhīd” is that Abū Mansūr al-Māturīdī acknowledged that it was not a matter of faith at all, but a matter of reason.

According to the teachings of Māturīdiya, in proving the truth of human things, the aql can sometimes come to the forefront rather than the naql. This is the exception and should not lead to the conclusion that the aql is absolutely superior to the naql.

For example, Surat al-Kahf, verse 86, states:

The meaning of the verse: When he reached the setting place, he saw it setting in a muddy spring, and he met a people in front of it. We Saʻid, “O Dhuʻl-Qarnayn, either you will punish them, or you will treat them well.”

⁴⁷ Tabsira. – Vol. I. – P. 358-360.

⁴⁸ Ahmet Ak. Māturīdī ve Māturīdilik. – P. 47.

According to the teachings of Māturīdiya, the word “sinking in a muddy swamp” in this verse is not judged in this way, but is based on reason. In this case, the narration is now “*zonnī*” and the mind is “*qat’ī*.”

Mind you, the sun can’t actually sink into a swamp on the ground. Because when the sailor is standing in the middle of the sea, the Sun seems to be sinking into the sea⁴⁹.

But in this case, the *naql* is not completely excluded. Perhaps the mind will have to rely on narration anyway to judge that the sun is in a state separated from the earth. An example of such a situation is a few verses:

The meaning of the verse: (Allah) is the One who created night and day, the sun and the moon. All of them float in their own space! (Surat al-Anbiya, 33)

In this case, the fact that the narration is “*zonnī*” as an exception, many researchers have made unfounded accusations against the doctrine of Māturīdiya. In fact, although the position of the mind is high in the doctrine of Māturīdiya, it is still subject to narration in the performance of its function (i.e., obedience to the Sharī’a).

Accordingly, in the doctrine of Māturīdiya, the mind is also given an “opportunity” to comprehend the essence of things. The Māturīdis were able to take their firm positions on the issue and objected to various currents.

The last paragraph of the third chapter, entitled “*Scientific activity of the Hanafī-Māturīdī scholars of Māwarā’annahr who lived in the XI-XII centuries*” provides information about a number of scholars who followed in the footsteps of Abū Mansūr al-Māturīdī:

1. *Abul Yusr al-Pazdavī*. Sadr al-Islām Abul Yusr Muhammad ibn Muhammad ibn Abdilkarīm al-Pazdavī was born in 421/1030. He took his first lesson from his father, Abul Hasan Muhammad al-Pazdavī. According to sources, Pazdavī died in Bukhara in 493/1099. One of his works is “*Usūl ad-dīn*”⁵⁰.

2. *Abū Hafṣ an-Nasafī*. His full name was Najmiddin Abū Hafṣ Umar ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Ismā’īl an-Nasafī (460/1068-537/1142), and in some sources he was also referred to as “Māturīdī”. This indicates that he was a spiritual disciple of Imām al-Māturīdī and a follower of the teachings of Māturīdī. Abū Hafṣ wrote “*Akā’id al-Nasafī*”, reflecting the teachings of Māturīdiya.

3. *Abū Shakūr as-Sālimī al-Kashshī*. His full name is al-Muhtadī Abū Shakūr Muhammad ibn Abdullah as-Sayid ibn Shua’yab as-Sālimī al-Kashshī al-Makshīfī⁵¹. Abū Shakūr as-Sālimī lived and worked in the Kesh oasis and was born between 40-50 years of the V/XI century and died in 508/1114. His book, “*At-Tamhid fī bayān at-Tawhīd*”, came to us and consisted of twelve chapters.

⁴⁹ Tahānawī, Ashraf Alī. *Al-Intibāhāt al-mufīda fī hallil ishtibāhātīl jadīda*. – Karachi: “Dār al-Ulūm Karachi”, 1997. – P. 81.

⁵⁰ Sam’ānī, Abū Sa’d Abdulkarīm ibn Muhammad ibn Mansūr al-Tamīmī. *Al-Ansāb*. Volume V. Prepared for publication by Abdullah Umar al-Bārudī. – Beirut: “Dār al-fikr” publishing house, 1998. – Vol.I. – P. 78.

⁵¹ Primov S. The concept of mind in Abū Shakūr Sālimī’s book “*Tamhīd*” // *Lessons of Imam Bukhari*. – 2009. – No. 2. – P. 102-105.

4. *Alā'uddīn as-Samarkandī*. His full name was Muhammad ibn Abī Ahmad Abū Bakr Alā'uddīn as-Samarkandī and he died in 538/1143⁵². Alā'uddīn al-Samarkandī studied jurisprudence and theology from Abul Mu'īn al-Nasafī and wrote a commentary on Abū Mansūr al-Māturīdī's commentary, "Ta'wilāt Ahl al-Sunnah", entitled Ahl al-Sunnah. Ibrahīm al-Saffār al-Bukharī was also among the Māturīdiya scholars. (d. 534/1139), Nūriddīn as-Sābūnī (d. 580/1184), Alā'uddīn al-Asmandī (488/1095-552/1157), Sirājiddin al-Oshi (d. 575/1180.), Abul Barakāt an-Nasafī (629/1232-710/1310) the role of above famous scholars was also great.

The fourth chapter of the study, entitled "**The development of Māturīdiya in Māwarā'annahr in the XI-XII centuries**", first discusses the life and scientific heritage of Abul Mu'īn al-Nasafī and the reforms he carried out in Māturīdiya doctrine in his time. In the first paragraph of this chapter, "*Abul Mu'īn al-Nasafī as a reformer of the teachings of Māturīdiya*," it is stated that Abū Mansūr al-Māturīdī developed and expanded his teachings in the process of ideological struggle with the Mu'tazilites, who were strong at that time⁵³. During the time of Māturīdī, the doctrine of "Māturīdiya" did not exist at all. All the mutakallims in Māwarā'annahr were called 'Hanafī scholars'. During the time of Abul Mu'īn al-Nasafī (417/1024-508/1115), a number of Ash'arī scholars came to Māwarā'annahr and tried to assimilate their beliefs by criticizing the teachings of Māturīdiya. Under the influence of such criticisms of Māturīdiya, by the time of Abul Mu'īn al-Nasafī, the Ash'arītes had settled completely in neighboring Khorasan, and they had begun to dare to slander the mutakallims in Māwarā'annahr from time to time. It was during this period that Nasafī carried out his scientific work and reformed the views of Imām Māturīdī and protected him from the opposition. Nasafī considered the teachings of Māturīdī to be the highest of the teachings of other scholars after the school of Abū Hanīfa in Māwarā'annahr. Thus, a new tradition emerged in theology, which marked the next stages of development. Although he is still referred to as "Askhāb Abi Hanīfa", in fact he belonged entirely to a Samarkand scholar. Therefore, this doctrine could be called "Māturīdiya" without hesitation, and it did.

In the second paragraph of this chapter, entitled "*Peculiarities of the works of Kitāb at-Tawhīd*" and "*Tabsirat al-Adilla*", the two works are compared. When comparing "Tabsira" with "Tawhīd", the topics raised in "Tabsira" are given more and more comprehensively than "Tawhīd". In this work, Nasafī also tries to cover the views of the opposition objectively. In this respect, the "Tabsira" contains information about the history of theology that has not been given in any other work. Also, when comparing the two works, Nasafī copies Māturīdī's words from "Tawhīd" in commenting on some issues. However,

⁵² Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur: Volume I-II. – Weimar-Berlin: 1898. Vol.I. – P. 374.

⁵³ Madelung W. Abū l-Mu'īn al-Nasafī and Ash'arī Theology // Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Vol. II: The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture / Edited by Carole Hillenbrand. – Leiden, Boston, Keln: Brill, 2000. – 320 p.

Nasafī does not copy the sentences from “Tawhīd” in full, but analyzes them and fills them with additional phrases.

However, Nasafī does not disclose the names of the opposition in his “Tabsira”. In such cases, it is difficult to distinguish the views of the factions or individuals he opposes from his own point of view. Thus, if the reader is not more attentive when reading the “Tabsira” and the chosen topic is not well followed, it is not wrong to make a mistake. Because when the methods in the two works are compared, it is obvious that Nasafī’s language is different from Māturīdī’s language. Māturīdī applies the introductory word to philosophical terms. Nasafī, on the other hand, uses the ‘semantic’ method, in modern parlance.

The meaning of the verse: Your Lord has commanded you to worship Him alone. (Sūrat al-Isrā‘, 23)

Māturīdī also cites this verse as evidence. But he cites a number of other verses with this verse. Hence, Māturīdī provides more metaphorical evidence⁵⁴. Nasafī, on the other hand, analyzes “Tawhīd”, selects one of these verses and narrates it in “Tabsira”.

Māturīdī expresses the meaning of the word “*qadhā*” in Arabic as follows:

Translation: The essence of the word ‘qadhā’ is to really judge by something and to solidify it with what is most worthy and just. Then let’s take another look at the creation of things. Because it is a matter of examining the creature according to its origin, and in this way, everything is seen with its original creation.

Nasafī, on the other hand, makes it clear and simple that the word “*qadhā*” means command⁵⁵:

Translation: The word “qadhā” means to judge. It is narrated that the judge ruled over so-and-so, that is, he imposed a sentence on him. Again, the word “qadhā” means to give an order. Allah the Almighty states in His Word: “Your Lord has commanded that you worship none but Him.” That is, the Lord commanded, made necessary.

Comparing the above two sentences, one can certainly witness that Nasafī’s comment is easier and clearer. Comparing the two works in terms of volume, “Tabsira” is twice as large as “Tawhīd”. This is due to the fact that in his work, Nasafī expressed the topics covered in “Tawhīd” in short and concise phrases and made special additions to these topics. In both works, the Ahl as-Sunnah wa’l-Jamā’ah are the most opposed to the teachings of the Mu’tazilites. Another common denominator of the two works is that in both, Abū Hanīfa’s name and ideological views were at the forefront.

The most criticized scholar in the two works is Abul Qāsim Abdullah ibn Ahmad ibn Mahmūd al-Balkhī al-Ka’bī, one of the Mu’tazilites.

⁵⁴ Compare: Māturīdī, Abu Mansur. Kitāb at-Tawhīd. – Istanbul: “al-Maktaba al-islamiya”, 1979. – P. 306 (Afterwards: Tawhīd).

⁵⁵ Tabsira. – Vol.II. – P. 715.

In conclusion, Nasafī's "Tabsirat al-Adilla" is a philological analysis of Māturīdī's "Kitāb at-Tawhīd", and these two works are in many respects close and complementary sources of theology.

In the next paragraph of this chapter, entitled "*The role of "Tabsirat al-Adilla" in the development of the doctrine of Māturīdiya*", it is reported that many scholars have expressed their good opinions about the work of Abul Mu'īn al-Nasafī "Tabsirat al-Adilla". Even the scholar's contemporaries praised the work. One such scholar, Nūriddīn al-Sābūnī (d. 580/1184), a contemporary and student of Abul Mu'īn al-Nasafī, Said in a discussion with Fakhruddīn al-Rāzī: I'm sure there's no work to come.⁵⁶"

The advantage of "Tabsirat al-Adilla" over other works on theology is that it contains valuable information not only on theological issues, but also on the lives of many famous transcendentalists. It should be noted that Māwarā'annahr has relied on brief information about the history of theology and the mutakallimeen who worked there until now in some encyclopaedic sources.

Abul Mu'īn al-Nasafī completed "Tabsirat al-Adilla" in 500/1106 in Bukhara on Thursday, December 4, the sixth day of the month of Rabi 'al-Sāni. From this date we can see that Nasafī finished writing this work in the last years of his life⁵⁷.

The fourth paragraph of the last chapter of the dissertation, "*The importance of the doctrine of Māturīdiya in solving modern social and ideological problems*" reveals the current social significance of the doctrine of Māturīdiya in the example of Abul Mu'īn al-Nasafī's work "Bahr al-Kalām". In the work "Bahr al-Kalām" in the work given refutations to historical currents such as Kharijites, Mu'tazilites, and Qadaris.

Another noteworthy aspect of "Bahr al-Kalām" is that it contains not only religious issues, but also narrations that encourage people to do good in life, to protect themselves from dependence, and to always strive for goodness. The play also focuses on the issue of sustenance and earning, which means that a person is always dependent on care, away from laziness, and always works and earns honestly.

In "Bahr al-Kalām" there is a special chapter on wealth and profession. It emphasizes that wealth is necessary for every Muslim, only that it is found in an honest way⁵⁸. In the work, Nasafī quotes Abū Lays Samarkandī as saying, "The patient poor is better than the grateful rich." Nasafī goes on to say that the poor patient is better than the greedy rich.

The work emphasizes that in the eyes of the Qadaris, it is not necessary for a person to earn a living. According to the Ahl as-Sunnah wa'l-Jamā'ah, if a person has enough to eat, it is Sunnah and mubah to earn it. If he has neither food nor money to buy food, it is permissible for such a person to earn it. If a

⁵⁶ Tawhīd. – P. 5.

⁵⁷ Tabsirat al-Adilla. Manuscript. – Istanbul: Qilich Ali Pasha Library. Inv. 506/2. – Sh. 1^a.

⁵⁸ Nasafī, Abul Mu'īn. Bahr al-kalām. Prepared for publication by Sayyid Yusuf Ahmed. – Beirut: "Dār al-kutub al-ilmī". 2005. – P. 105

person has a family, children and is in a difficult situation, it is obligatory for him to earn a living⁵⁹.

Māturīdiya teachings not only covered doctrinal issues, but also encouraged people to live honestly in their lives. In “Bahr al-Kalām”, we see that not only the teachings of the Māturīdiya, but also the opinions of other scholars of the Ahl as-Sunnah wa’l-Jamā’ah are covered in terms of tolerance. In this regard, the doctrine of Māturīdiya is of great importance today in creating a healthy lifestyle in our society, protecting the minds of our youth from various alien ideas and warning them of vices such as dependency.

CONCLUSION

The analysis of the data presented in the dissertation led to the following conclusions:

- As soon as Islām arrived Māwarā’annahr, under the influence of the political situation at that time, there was a need for theology among Muslims. In Māwarā’annahr, the Murji’is emerged as the first representatives of this science. Through their efforts, religious issues in the country began to be studied. In the following centuries, the Murji’is were the direct cause of the entry and formation of the Hanafī doctrine in Māwarā’annahr. However, because of Abū Hanīfa’s opposition to the teachings of this doctrine, the views of the Murji’is gradually disappeared in this country. Here, whether in jurisprudence or creed, the teachings of Abū Hanīfa continued to dominate.

- Although Abū Hanīfa Nu’mān ibn Thābit is the founder of one of the four Sunni sects and a mujtahid scholar, his treatises on the science of Akā’id have established his high status in the science of Kalām and Akā’id. Abū Hanīfa’s treatises on the creed served as the cornerstone of the emergence of the Sunni faith in recent times, in particular the subject of our study, the doctrine of Māturīdiya.

- The issue of faith, which is at the center of social issues, also played an important role in the penetration of Islām in Māwarā’annahr. It was Abū Hanīfa’s ideological views that played a key role in facilitating the issue of faith and resolving the religious problems of the local population. Thus, the science of Kalām came to Māwarā’annahr, and the Hanafī judges who worked in the neighboring cities of Balkh and Ray played an important role in the introduction of this science to the country. It was the efforts of these scholars that laid the groundwork for the integration and perfection of the Hanafī creed in Māwarā’annahr, or more precisely in Samarkand.

- Therefore, in the time of Abū Mansūr al-Māturīdī and in the century before him, scholars in Māwarā’annahr followed in the footsteps of Abū Hanīfa in both Fikh and Akā’id. They based their writings on the Hanafī School of thought and relied on the teachings of Abū Hanīfa to express their views.

⁵⁹ Nasafī. Bahr al-kalām. – P. 109

- The Hanafī judges who worked in the cities of Balkh and Ray in Khorasan also played an important role in the spread of Abū Hanīfa’s jurisprudential and ideological views in Māwarā’annahr.

- In the time of Abū Mansūr al-Māturīdī, the name “Māturīdiya School” had not yet been formed. During this period, there were “Iyādiya” and “Juzjāniya” Schools of thought in Māwarā’annahr, which embodied the ideological views of Abū Hanīfa. For this reason, all the transcendentalists were generally called “*Askhāb Abī Hanīfa*”.

- Abū Mansūr al-Māturīdī was one of the most learned scholars in the School of “Dār al-Juzjāniya”. Later, under the influence of this School, the School “Dār al-Iyādiya” was formed. However, as a result of the above oppositional views of the “Dār al-Iyādiya” School towards the “Dār al-Juzjāniya” School, Abū Mansūr al-Māturīdī’s style of theology and even some of his doctrinal views have been neglected among scholars in recent times. This, of course, created the ground for the widespread spread of the dogmatic views of the Shāfi’ī-Ash’arī supporters of the Ahl al-Hadīth in Māwarā’annahr. As a result, by the middle of the V/XI century, the teaching of Māturīdiya in Māwarā’annahr was in a dangerous state of neglect. This would have a negative impact on the Hanafiya jurisprudence in the country.

- When analyzing the works on theology written during the time of Abū Mansūr al-Māturīdī, there were no major differences between the Schools of “Dār al-Juzjāniya” and “Dār al-Iyādiya”. All the literature analyzed were the works of “Dār al-Iyādiya”. They focus more on narrative evidence than on the scientific legacy of Abū Mansūr al-Māturīdī. However, none of the works negatively portrayed Abū Mansūr al-Māturīdī’s views and personality. Therefore, it can be concluded that the representatives of the School “Dār al-Iyādiya” tried to express the Hanafī-Māturīdiya creed with relatively not *aqlī* but *naqlī* arguments.

- Abū Mansūr al-Māturīdī, whose main ideological rival was the Mu’tazilites, used his statements against the representatives of this sect. Abul Hasan al-Ash’arī also worked in Baghdad at the same time as Māturīdī. There was a mutual balance between the opinions of these two Ahl as-Sunnah scholars.

- The contradictions between the teachings of Māturīdiya and Ash’ariya are mainly covered in the works of scholars who worked in the XI-XII centuries. Since the Ash’arītes were more followers of the hadith, they advanced the creed against the Hanafī-Māturīdis in matters of faith. In the matter of the mind, too, in the doctrine of Māturīdiya, the mind is recognized as the most basic tool in man’s knowledge of Allah.

- The fact that Abū Mansūr al-Māturīdī lived in a free environment in relation to Abul Hasan al-Ash’arī has sometimes led to the fact that the mind has a higher place in his work than narration. In this case, the mind is rigid, and the narration is considered to be *zonnīy* evidence. But even so, in the proof of a rigid mind, another narrative served as a conclusive proof.

- Abū Mansūr al-Māturīdī stood firm in his path, defended the teachings of the Kufa scholar Abū Hanīfa from the opposition, and was always proud of the fact that he was also a Hanafī. He considered Abū Hanīfa to be his spiritual teacher, and he was a supporter of the fact that his name should be at the forefront among all the Hanafī scholars of Māwarā'annahr.

- By the V and XI centuries, competition between the Hanafī-Māturīdīs and the Shāfi'i-Ash'aris began. The main factor in this was the success of the Shāfi'i-Ash'aris in neighboring Khorasan, some of whom also traveled to the cities of Māwarā'annahr.

- The role of Abul Mu'īn al-Nasafī in the formation and development of the doctrine of Māturīdiya in Māwarā'annahr was incomparable. Here, the scholar fought against the slander towards Hanafī scholars and laid the groundwork for the preservation of the Akā'id doctrine founded by Imām al-Māturīdī.

- Abul Mu'īn al-Nasafī's work "Tabsirat al-Adilla fī Usūl ad-dīn" was used for this research. Because this work can be recognized not only as a reflection of the teachings of Māturīdiya, but also as an important source that contains a lot of valuable information about the scientific heritage of many Hanafī scholars of Māwarā'annahr. This is evidenced by the fact that well-known encyclopedic scholars, such as Qurashī, Hāji Khalīfa, Tashkuprizāda, have obtained accurate information about the lives of Hanafī scholars in their works from the "Tabsira". Ibn Zakariyā Yahyā ibn Iskhāq's "Sharh Jumal Usūl ad-dīn li Abī Salama as-Samarkandī" and Muhammad ibn Ibrahīm al-Hāsiri's "Al-Hāwī fil Fatāwa" are the most important sources in covering the life and scientific heritage of the Māturīdiya doctrine.

- For more than a century, which separated Abū Mansūr al-Māturīdī from Abul Mu'īn al-Nasafī, the doctrine of Māturīdiya in Māwarā'annahr had reached the point of crisis. The main reason for this is the decline in the status of Abū Mansūr al-Māturīdī's masterpiece in theology – "Kitāb at-Tawhīd". The emergence of the Shāfi'i-Ash'aris from neighboring Khorasan in Māwarā'annahr also had a negative impact on the development of Māturīdiya teachings. In such a difficult period, the emergence of "Tabsirat al-Adilla" by Abul Mu'īn al-Nasafī, a follower of Imām Māturīdī, in "Kitāb at-Tawhīd" was the main reason for the restoration of the doctrine of Māturīdī in the country. As a result, Abul Mu'īn al-Nasafī's contemporaries, influenced by "Tabsirat al-Adilla", contributed to the unification of the teachings left by Abū Mansūr al-Māturīdī in the V/XI-VI/XII centuries.

- In the later development of the doctrine of Māturīdiya, after Abul Mu'īn al-Nasafī, the services of his students Alā'uddīn as-Samarkandī, Ibrahīm as-Saffār, Alā'uddīn al-Asmandī and Nūriddīn as-Sābūnī should be noted. After Nasafī's death, through their efforts, this doctrine was further developed and perfected in Māwarā'annahr.

- As a result of continuous research and efforts of Māturīdiya scholars, by the end of the VI/XII centuries, Imām Māturīdī's ideological views were recognized as an independent doctrine and were called "Māturīdiya". As a

result, the local scholars of the century after Abū Mansūr al-Māturīdī began to recognize him as “Askhāb Māturīdiya,” meaning “representatives of Māturīdiya.”

- Even today, some scholars of our time are emotionally critical of the Hanafī and Māturīdī beliefs. In this regard, the study of the subject by some Arab researchers should take into account the negative impact of the monostylistic method on the spread of the doctrine of Māturīdiya, and use retrospective and comparative analysis methods against such ambitious research.

- The accusation of modern Khalij scholars towards Māturīdiya and Ash’arīya scholars in some ideological issues such as in takfīr, has a negative impact on the tolerance and friendly relations between them. For example, today, the false Salafis and Zāhiris, in the science of theology, hold fast to the belief that “Allah is in heaven” in the matter of the throne, and accuse those who do not accept this belief of disbelief. Their actions can be compared to those of the Mu’tazilites, who waged war against those who did not recognize the rationalist belief that the Qur’ān was created.

- Abul Mu’īn al-Nasafī is the brightest scholar of the Māturīdiya. Although there are well-known scholars in this school, such as Abul Yusr al-Pazdavī, Alāuddin as-Samarkandī, Nūriddīn as-Sābūnī, the contributions of these scholars for the development of the doctrine of Māturīdiya cannot be attributed to the services of Abul Mu’īn al-Nasafī.

- Among more than ten works of Abul Mu’īn al-Nasafī, only “Tabsirat al-Adilla” brought the development of Māturīdiya doctrine to its peak in V/XI-VI/XII centuries. The genesis, emergence and development of the doctrine of Māturīdiya is inextricably linked with the work of the following three great scientists: 1. Imām A’zam Abū Hanīfa Nu’mān ibn Sābit. 2. Abū Mansūr al-Māturīdī. 3. Abul Mu’īn al-Nasafī.

- The doctrine of Māturīdiya is of great importance not only in history, but also in solving global problems related to modern faith, with its principles of tolerance and moderation. The analysis of a single matter of faith in accordance with the doctrine of Māturīdiya will be proof of our opinion. Today, the importance of Māturīdiya’s doctrine is great in ensuring the stability of society, especially in the spiritual struggle against elements such as takfīr, tyranny, extravagance, and bribery. After all, this doctrine, which has been neglected for centuries, serves as the main tool for solving modern problems related to the religious factor.

Based on the results and conclusions of the study, the following suggestions and recommendations were made:

1. Filming of a feature film about the life and scientific heritage of Abū Mansūr al-Māturīdī in cooperation with the Imām Māturīdī International Research Center under the International Islāmīc Academy of Uzbekistan, the Ministry of Culture of Uzbekistan and the Uzbekfilm film studio.

2. The staging of a dramatic play about the life and scientific heritage of Abū Mansūr al-Māturīdī in collaboration with the Imām Māturīdī International Research Center under the International Islāmic Academy of Uzbekistan, the Ministry of Culture of Uzbekistan and the Uzbek Academic Drama Theatre.

3. Introduction of the subject “History of Māturīdiya doctrine” in all religious educational institutions under the Muslim Board of Uzbekistan.

4. Renovation of the mausoleum of Abū Mansūr al-Māturīdī, turning it into a shrine complex and establishing a museum there dedicated to the life and scientific heritage of Imām Māturīdī.

5. Promoting the wise words of Abū Mansūr al-Māturīdī and Abul Mu’īn an-Nasafī on humanity, honesty and patriotism in all higher education institutions, academic lyceums and secondary schools in Uzbekistan.

6. Introduction by the Ministry of Public Education of the subject “Imām Māturīdī’s advices” in all secondary schools.

7. Organization of an international scientific conference at the International Islāmic Academy of Uzbekistan “The role of the doctrine of Māturīdiya in the era of globalization.”

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.26.04.2018. Isl/Tar/F.57.01
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

ОКИЛОВ САИДМУХТОР САЙДАКБАРОВИЧ

**ПОЯВЛЕНИЕ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ УЧЕНИЯ МАТУРИДИЯ В
МАВЕРАННАХРЕ IX-XII ВЕКАХ**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК (DSc)**

Ташкент 2022

Тема диссертации доктора наук (DSc) по историческим наукам зарегистрирована Высшей аттестационной комиссией при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2018.1.DSc/Tar38.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана. Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (www.IIAU.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziyouet» по адресу (www.ziyouet.uz).

Научный консультант:	Уватов Убайдулла Мурадович доктор исторических наук, профессор
Официальные оппоненты:	Муминов Аширбек Курбанович доктор исторических наук Тураев Бахтиёр Оманович доктор философических наук, профессор Буриев Аманулла доктор исторических наук
Ведущая организация:	Самаркандский государственный университет

Защита диссертации состоится 10 сентября 2022 года в 10⁰⁰ часов на заседании Научного совета по присуждению ученых степеней DSc.26.04.2018.IsI/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (адрес: 100011, г.Ташкент, ул. А.Кадыри, д.11. Тел.: (99871) 244 94 70. Факс: (99871) 244 00 65, e-mail: info@IIAU.uz. Международная исламская академия Узбекистана.

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № 100) (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, д.11. Тел.: (99871) 244 00 91.

Автореферат диссертации разослан 29 августа 2022г.
(реестр протокола рассылки № 6 от 6 августа 2022г.)

Д.Р.Максудов
Председатель Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, доцент

С.А. Рустамий
Ученый секретарь Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, доцент

З.М.Исламов
Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация докторской (DSc) диссертации)

Целью исследования является раскрытие истории возникновения и развития учения Матуридизма в Мавераннахре в IX-XII веках, его значения для наших дней, обоснование его места в систематизации догматических воззрений в Мавераннахре.

Объект исследования составляет учение Матуридизма, возникшее в Мавераннахре в IX-XII вв.

Предметом исследования являются классические источники по истории формирования и развития матуридийской догматики на основе ханафитских воззрений в Мавераннахре, в частности, в Самарканде в период правления Саманидов.

Методы исследования. При освещении истории учения Матуридизма и изучении источников широко использовались ретроспективный, комплексный, объективный, системный, проблемно-целевой, исторический, сравнительный, логический подходы и другие методы научного познания.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

доказано, что в первой половине X века в Мавераннахре Абу Мансур аль-Матуриди в своем труде «Китаб ат-Таухид» в решении доктринальных вопросов признал твердым аргументом (الدليل القطعي) разум (العقل), а не накл, то есть повествование (الآية والحديث), в результате произошла дифференциация Ханафитской доктрины с философией калама и в стране развилась ортодоксальная наука калама;

выявлено, что отдельные ученые критиковали привычки некоторых учеников Имама Матуриди носить роскошные одежды и ходить с достоинством, в ответ на эту критику Абу Са'ид ар-Рустуг'фани в своем произведении «Фава'id» посредством хадиса «Если Аллах дал благо (богатство) своему покорному рабу, то Он любит видеть знак этого блага (красивую одежду) на нем» (إن الله إذا أنعم على عبده نعمة يحب أن يرى أثر نعمته عليه) доказал, что мусульманин должен быть украшен красивой одеждой;

доказано, что Абуль Му'ин ан-Насафи в своем труде «Бахр аль-калам» (بحر الكلام) наряду с доктринальными вопросами, впервые ввел в серию работ по матуридизму дидактический стиль, связанный с проповедью смирения и терпения, честного труда и других нравственных добродетелей, а также с осуждением таких пороков, как иждивенчество, скупость и т.п.;

аргументировано, что в начале XI века и в конце XII века основной целью написания Абуль Му'ином ан-Насафи произведения «Табсират аль-адилла» была, прежде всего, защита учения Матуридия от ученых-аш'аритов, которые проникали в Мавераннахр, простая и доступная трактовка сложных предложений из произведения Абу Мансура аль-Матуриди «Китаб ат-Таухид», в результате этот труд стал весомым вкладом в популяризации Матуридизма и признании его как самостоятельного учения;

доказано, что во времена правления аббасидского халифа ар-Рази ни один ученый в Багдаде не смог решить неизвестную шариатскую проблему, связанную с религией и политикой (الديانة والإمامة), что только Абу Мансур аль-

Матуриди дал ясный ответ, утвердив, что «Религия (ад-диянат) – в руках пророков, а политика (имамат) – в руках правителей (ал-мулюк)» (الديانة في ايدي (الأنبياء والسياسة في ايدي الملوك) и тем самым, как указано в произведении «Табсират аль-адилла», разрешил конфликт, возникший по этому вопросу во времена правления Аббасидов;

установлено, что в конце XI века основными причинами ослабления учения Матуридия в Мавераннахре являются во-первых: трудности в понимании и интерпретации трудов Имама Матуриди, которые считаются первоисточниками матуридизма в регионе, и, во-вторых, проникновение аш'аритов в наш регион, которые были под покровительством Сельджукидов, сфера влияния которых все более возрастала.

Внедрение результатов исследования. На основе научных заключений и предложений, выработанных в результате изучения истории формирования учения Матуридия в Мавераннахре в Средние века и исследования редких источников, связанных с этим учением:

научные выводы, доказывающие, что в первой половине X века в Мавераннахре Абу Мансур аль-Матуриди в своем труде «Китаб ат-Таухид» в решении доктринальных вопросов признал твердым аргументом (الدليل القطعي) разум (العقل), а не накл, то есть повествование (الآية والحديث), в результате произошла дифференциация Ханафитской доктрины с философией калама и в нашей стране развилась ортодоксальная наука калама, использованы для обогащения содержания книги «Имам Матуриди», написанной по заказу Международного научно-исследовательского центра Имама Матуриди (Справка Международного научно-исследовательского центра Имама Матуриди при Международной исламской академии Узбекистана №01/187 от 22 мая 2022 года). В результате применение этих научных выводов послужило формированию у студентов представления о сущности, истории развития и значении учения Матуридия для наших дней.

научные выводы, выявляющие, что отдельные ученые критиковали привычки некоторых учеников Имама Матуриди носить роскошные одежды и ходить с достоинством, в ответ на эту критику Абу Са'ид ар-Рустуг'фани в своем произведении «Фава'ид» посредством хадиса «Если Аллах дал благо (богатство) своему покорному рабу, то Он любит видеть знак этого блага (красивую одежду) на нем» (إن الله إذا أنعم على عبده نعمة يحب أن يرى أثر نعمته عليه) доказал, что мусульманин должен быть украшен красивой одеждой, внедрены в содержание учебника "Калам", подготовленного по заказу Комитета по делам религии при Кабинете Министров Республики Узбекистан (Справка Комитета по делам религии при Кабинете Министров Республики Узбекистан №02-03/3027 от 22 апреля 2022 года и Приказ Министерства высшего и среднего специального образования № 676 от 20 апреля 2022 года). В результате применение этих научных выводов послужило ясному пониманию истории науки о каламе, ее истинного содержания и сущности, а также глубокому осознанию значения "ахли сунна валь-джама'а" для философии калама;

научные выводы, доказывающие, что Абуль Му'ин ан-Насафи в своем труде «Бахр аль-калам» (بحر الكلام) наряду с доктринальными вопросами, впервые ввел в серию работ по матуридизму дидактический стиль, связанный с проповедью смирения и терпения, честного труда и других нравственных добродетелей, а также с осуждением таких пороков, как иждивенчество, скупость и т.п., были внедрены в содержание учебника "История Матуридистского учения" (Приказ Министерства высшего и среднего специального образования №522 от 06 октября 2020 года). В результате это помогло студентам получить новые сведения об истории и источниках науки о каламе, о научном наследии мутакаллимов учения Матуридия;

научные выводы, аргументирующие, что в начале XI века и в конце XII века основной целью написания Абуль Му'ином ан-Насафи произведения «Табсират аль-адилла» была, прежде всего, защита учения Матуридия от ученых-аш'аритов, которые проникали в Мавераннахр, простая и доступная трактовка сложных предложений из произведения Абу Мансура аль-Матуриди «Китаб ат-Таухид», в результате этот труд стал весомым вкладом в популяризации Матуридизма и признании его как самостоятельного учения, внедрены в содержание книг «Самаркандские мыслители» и «Матуридская школа калама в Мавераннахре», изданных по заказу Международным научно-исследовательским центром Имама Бухари (Справка Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари №02/148 от 4 мая 2021 года). В результате это послужило обогащению знаний широкой общественности и научных исследователей о роли Абул Муина Насафи в развитии учения Матуридия;

научные выводы, доказывающие, что во времена правления аббасидского халифа ар-Рази ни один ученый в Багдаде не смог решить неизвестную шариатскую проблему, связанную с религией и политикой (الديانة) (والإمامة), что только Абу Мансур аль-Матуриди дал ясный ответ, утвердив, что «Религия (ад-диянат) – в руках пророков, а политика (имамат) – в руках правителей (ал-мулюк)» (الديانة في ايدي الأنبياء والسياسة في ايدي الملوك) и тем самым, как указано в произведении «Табсират аль-адилла», разрешил конфликт, возникший по этому вопросу во времена правления Аббасидов, внедрены в содержание книги "Учение Матуридия и научное наследие Абуль Му'ина Насафи", изданной по заказу Международным научно-исследовательским центром Имама Термизи (Справка Международного научно-исследовательского центра Имама Термизи №01-07/83 от 4 мая 2021 года). В результате это способствовало расширению представлений научного сообщества и исследователей относительно распространения и признания большинством взглядов Имама Матуриди.

научные выводы о том, что в конце XI века основными причинами ослабления учения Матуридия в Мавераннахре являются во-первых: трудности в понимании и интерпретации трудов имама Матуриди, которые считаются первоисточниками матуридизма в регионе, и, во-вторых, проникновение аш'аритов в наш регион, которые были под покровительством Сельджукидов, сфера влияния которых все более

возрастала, были использованы телеканалом “O‘zbekiston” при подготовке сценариев системных передач на тему “Hidoyat sari”, “O‘zbekiston – buyuk allomalar yurti”, телеканалом “Mahalla” при подготовке сценария передачи “Ajdodlar ibрати” (Справка Национальной телерадиокомпании Узбекистана №02-13-714 от 10 мая 2021 года). В результате они послужили тому, чтобы аудитория глубоко осознала значение научного наследия Абу Мансура аль-Матуриди, изначальную сущность его учения, а также важность глубокого изучения научного наследия последователей Матуриди в эпоху глобализации.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования были доложены и прошли апробацию на 15 научно-практических конференциях и семинарах, в том числе на 9 международных и 6 республиканских научно-практических конференциях.

Опубликованность результатов исследования. По теме диссертации опубликовано всего 23 научные работы. Среди них – 2 монографии, 2 учебника, а также в научных изданиях, рекомендованных к публикации основных результатов докторских диссертаций Высшей Аттестационной Комиссией Республики Узбекистан 19 статей, в том числе, 16 – в республиканских, 3 – в зарубежных журналах.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, четырех глав, включающих в себя тринадцать параграфов, заключения, списка использованных источников и литературы, а также приложений. Объем диссертации вместе с приложениями составляет 254 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST of PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; Part I)

1. Оқилов С. Абу Мансур ал-Мотуридий илмий мероси ва Мотуридия таълимоти. Монография. – Тошкент: Ҳилол-нашр, 2020. - 19.74 б.т.
2. Оқилов С. Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ва Мотуридия таълимоти. Монография. – Тошкент: Нур полиграф, 2008. - 12 б.т.
3. Калом [Матн]: дарслик / С.Оқилов, Ҳ.Сағдиев, Ж.Каримов, Ж.Тоҳиров. – Тошкент: “Ўзбекистон халқаро ислом академияси” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2021. – 228 б.
4. Мотуридия таълимоти тарихи [Матн]: дарслик / С.Оқилов, Ў.Палванов, Ж.Тоҳиров. – Тошкент: “Муҳаррир” нашриёти, 2020. – 424 б.
5. Оқилов С. История распространения ханафитского учения в Центральной Азии // Россия и мусульманский мир. Город, 2016. - № 7. – С. 146-158. (07.00.00; № 29), (24.00.00; № 1).
6. Оқилов С. Абуль Му’ин ан-Насафи – как реформатор теологического учения «Матуридизм» в Маверауннахре // Россия и мусульманский мир / Научно-информационный бюллетень Российской Академии Наук. 2018 год, 3-выпуск. – С. 101-114. (07.00.00; № 29), (24.00.00; № 1).
7. Оқилов, С. (2021). Abu-l-Hasan al-Rustughfani: representative of the Maturidite school of theology. ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (93), 312-315. <http://t-science.org/axivDOI/2021/01-93.html>.
8. Оқилов С. Абул Ҳасан ал-Ашъарий ва унинг ақидавий таълимоти ҳақида // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. – Тошкент, 2008. – № 3. – Б. 4-8. (07.00.00; № 21), (24.00.00; № 17).
9. Оқилов С. Калом илми тарихи ва унинг Мовароуннахрга кириб келиши // Шарқшунослик. (Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг илмий журнали). – Тошкент, 2009. – № 1-2. – Б. 83-88. . (07.00.00; № 10), (24.00.00; № 8).
10. Оқилов С. Абу Мансур ал-Мотуридий асарларининг таҳлили // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. – Тошкент, 2011. – № 3-4. – Б. 33-36. (07.00.00; № 21), (24.00.00; № 17).
11. Оқилов С. Самарқанддаги “Дор ал-жузжония” мактаби // Шарқшунослик. (Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг илмий журнали). – Тошкент, 2011. – № 2. – Б. 150-154. (07.00.00; № 10), (24.00.00; № 8).
12. Оқилов С. Инсоннинг ислом фитратида туғилиши // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2012. – № 2. – Б. 137-139. (07.00.00; № 17), (24.00.00; № 13).
13. Оқилов С. Абу Мансур Мотуридий сабоқ олган ва таълим берган ханафий уламолари // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий

ахбороти. – Тошкент, 2012. – № 3. – Б. 33-37. (07.00.00; № 21), (24.00.00; № 17).

14. Оқилов С. Ҳанафия таълимотининг Хуросонда тарқалиши // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2014. – № 4. – Б. 41-45. (07.00.00; № 17), (24.00.00; № 13).

15. Оқилов С. Самарқандда фаолият олиб борган “Дор ал-иёдия” ақидавий мактаби // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2015. – № 4. – Б. 6-9. (07.00.00; № 17), (24.00.00; № 13).

16. Оқилов С. Экстремистик оқимларга қарши курашда ханафия ва Мотуридия эътиқодининг аҳамияти // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2016. – № 3. – Б. 13-16. (07.00.00; № 17), (24.00.00; № 13).

17. Оқилов С. Abul Muin Nasafi’s position towards ash’aria teaching (Based on “Tabsirat al-adilla”) // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. – Тошкент, 2017. – № 4. – П. 48-51. (07.00.00; № 21), (24.00.00; № 17).

18. Оқилов С. Ўрта асрларда Самарқанддаги илоҳиёт мактаблари тарихи // Самарқанд давлат университети илмий тадқиқотлар ахборотномаси. – Самарқанд, 2017. – № 6. – Б. 4-8. (07.00.00; № 8), (24.00.00; № 7).

19. Оқилов С. Улуғ аллома илмий меросига муносиб эътибор // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2017. – № 4. – Б. 98-101. (07.00.00; № 17), (24.00.00; № 13).

20. Оқилов С. Абул Муин Насафий илмий меросида ақидада адашган оқимларга раддиялар («Баҳр ал-калом» асари асосида) // Ислам зиёси. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2019. – № 4. – Б. 5-14. (07.00.00; № 17), (24.00.00; № 13).

21. Оқилов С. Мотуридия таълимотида тил билан дил (қалб) уйғунлиги // Ислам тафаккури. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2020. – № 2. – Б. 17-23. (24.00.00; № 1).

22. Оқилов С. Имом Мотуридий даврида ақидага оид ёзилган асарлар // Мотуридийлик. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2021. – № 1. – Б. 75-81.

23. Оқилов С. Абу Наср Иёдий илмий мероси ва “Дорул Иёдия” ақидавий мактаби // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2021. – № 3. – Б. 9-11. (07.00.00; № 17), (24.00.00; № 13).

II бўлим (II часть, II part)

24. Оқилов С. Абу Мансур Мотуридий ҳаёти ва илмий мероси. Маънавий ва диний етуклик – давр талаби / Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университети малака ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш факультети, Ўзбекистон Мусулмонлари идораси. – Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009. – Б. 326-336.

25. Оқилов С. Мотуридия таълимотида “имон” масаласи: “мўъмин” тушунчасининг таҳлили. Фан ва инновация фаолиятини ривожлантиришда

ёшларнинг роли / Ўзбекистон республикаси Вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш маркази. Илмий-амалий анжуман маърузалари матни. –Тошкент: 2010. – Б. 8-9.

26. Оқилов С. Ақоид илмида каромат ва мўъжиза масаласи. Диншуносликнинг долзарб муаммолари / Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университети. – Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2011. – Б. 357-361.

27. Оқилов С. X-XII асрларда Мовароуннахрда эътиқод ва диний бағрикенглик сиёсати. “Конфессиялараро мулоқот ва диний бағрикенглик – жамият барқарорлиги гарови” мавзудаги халқаро конференция материаллари / Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университети. – Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – Б. 163-166.

28. Оқилов С. Калом илмини ўқитишда педагогик технологияларнинг аҳамияти. Диншунослик фанининг методологияси, ёндашуви ва услубиятини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари / Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университети. – Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – Б. 384-389.

29. Оқилов С. Ёш авлодда ватанга садоқат, илм-маърифат ҳамда меҳр-муҳаббат каби туйғуларни шакллантиришда Имом Мотуридий ўғитларининг аҳамияти. Ёшларда мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлашнинг долзарб масалалари уйғунлиги / Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университети. – Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2016. – Б. 36-39.

30. Оқилов С. Рукописи сочинения Абул Муина Насафи «Бахр ал-калам», хранящиеся в фондах Ташкента. Модернизация и традиции / XXVII международная конференция Источниковедение и историография стран Азии и Африки. – Санкт-Петербург: 2011 год, 20-22 апреля. – С. 114-115.

31. Оқилов С. Abul-Muin Nasafi the reformer of maturidiyya teaching (Mâturîdî Doktrininin Reformu: Ebu'l-Muîn en-Nesefî Örneği). Turkey (Eskishekhir) International scientific conference named “Scientific heritage of Imam Maturidi” organized by Usmangazy University. 2014, 16-19 April. – R. 101-107.

32. Оқилов С. Imam Maturidiyi Kolay Anlamada Abu-l Mu'in Nesefi'nin 'Bahr el-Kalam' Eserinin gölü. Туркиянинг Кастаману шаҳридаги Усмангази университети томонидан ташкиллаштирилган “Ханафийлик-Мотуридийлик” номли халқаро конференция материаллари. – Кастаману: 2017. – Б. 256-257.

33. Оқилов С. Абул Муин Насафийнинг “Баҳрул калом” асарининг Сирожуддин Ўшийнинг “Бадъул амалий” асарига таъсири. 2018 йилнинг 10-12 май кунлари Қирғизистон республикаси Ўш шаҳрида “Туркия диёнат вақф ишлари” (ТИКА) ва Ўш давлат университети Илоҳиёт факультети ҳамкорлигида ўтказилган “Али ибн Усмон Сирожуддин Ўший ҳаёти ва илмий мероси” номли халқаро конференция материаллари. – Б. 385-393.

34. Оқилов С. The Position Of Abu-l-Mu'in An-Nasafi in Debates Between Mediwal-Maturidi And Ash'ari Scholars (Based On "Tafsirat al-adilla"). 2018 yil 25-28 oktyabr, Turkiya Ankara davlat universiteti International Symposium on Maturidizm (Past, Present and Future) номли халқаро илмий семинар. – Ankara: – P. 331-344.

35. Оқилов С. Özbekistan'da Te'vilâtu'l-Kur'âni'l-Kerîm'in elyazma Nüshalari ve Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin İlmî Eserlerinin Tetkiki. 2018 yil, 2-3 noyabr, Turkiya, Marmara universiteti. International Symposium On Imam maturidi And Ta'wilat al-Qur'an. – Istanbul: – P. 147-150.

36. Оқилов С. The rare manuscripts of Abul Muin an-Nasafi's works in Uzbekistan. Proceedings of the International Workshop Manuscript Funds of Uzbekistan Preservation, Cataloguing and Personal Training. June 2019, Samarkand. – Istanbul: IRCICA Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2020. – Istanbul: – P. 181-195.

37. Оқилов С. Ўзбекистонда Мотуридия таълимотига оид манбаларни тадқиқ этиш аҳамияти (Importance of Source Studies on Maturidite Teaching in Uzbekistan). Scientific Practical Workshop on "Islam Studies in Uzbekistan: Achievements and Perspectives", organized by the International Islamic Academy of Sciences and the Organization of Islamic Cooperation (OIC), Islamic History, Art and Culture Research Center (IRCICA) seminar. 2019, June 24, Tashkent. – Istanbul: IRCICA Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2020. – Istanbul: – P. 45-53.

38. Оқилов С. Жамиятда соғлом диний-ижтимоий муҳит барқарорлигида Мотуридия таълимотининг аҳамияти (Абул Муин ан-Насафий қарашлари асосида).// Имом Абу Мансур Мотуридий ва Мотуридия таълимоти: ўтмиш ва бугун. Халқаро конференция материаллари тўплами. – Самарқанд, 2020. – Б. 1-10.

Автореферат “Жамият ва бошқарув” журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 60x84 1/8 «Times New Roman»
гарнитурда 14 рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи 3,1. Адади: 100. Буюртма: № 54
100060, Тошкент, Я. Ғуломов кўчаси, 74.
Тел.: +998 90 9722279, www.tiraj.uz
«TOP IMAGE MEDIA»
босмаҳонасида чоп этилди.